

परिच्छेद एक परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

सामान्य अर्थमा मूल्याङ्कन भनेको अवलोकन तथा अन्य माध्यमबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा कुनै कार्यप्रति हेर्ने दृष्टिकोण हो । यसले ठोस निर्णयका लागि आधार प्रदान गर्दछ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन भनेको विद्यार्थीमा के कस्ता सिकाइ उपलब्धि वा उद्देश्य अनुसारको उपलब्धि प्राप्त भयो वा भएन भनि हेर्ने प्रक्रिया हो । Come and Foster (1991) ले मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी सिकाइका लागि आधारभूत सर्तका रूपमा लिएका छन् (उद्धृत पा.वि.के., २०६७, पे. १) । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्य अनुरूपका ज्ञान, सीप र व्यवहार विद्यार्थीहरूको हासिल गरे वा गरेनन् वा कति मात्रामा हासिल गरे भनेर लेखाजोखा गर्ने कार्य नै विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । मुख्य रूपमा हाम्रा विद्यालयहरूमा दुई किसिमले विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरिन्छ । विद्यार्थीका वारेमा निर्णय लिन गरिने मूल्याङ्कनलाई निर्णयात्मक मूल्याङ्कन भनिन्छ, र पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका सिकाइ उद्देश्य पुरा गराउने उपचारात्मक शिक्षण सिकाइ सँगै गरिने मूल्याङ्कनलाई निरन्तर मूल्याङ्कन भनिन्छ ।

विद्यार्थीले सिक्न नसकेका कुरा समयमै जानकारी गरेर उनीहरूलाई आवश्यकता अनुसार थप मद्दत गर्न पटक पटक गरिने मूल्याङ्कनलाई निरन्तर मूल्याङ्कन भनिन्छ । विद्यार्थीले के कति सिके भनेर मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरू अपनाएर विद्यार्थीको क्रमिक रूपमा निरन्तर मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसमा लिखित, मौखिक कार्य, कक्षाकार्य, गृहकार्य, बानी व्यवहार अवलोकन, शैक्षिक अभिलेख अध्ययन, उपस्थित, अतिरिक्त क्रियाकलाप र प्रयोगात्मक कार्य आदि शैक्षिक संस्थाबाट निरन्तर रूपमा संचालन गरिन्छ । यसरी विद्यार्थीको पठनपाठनसँगै उनीहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी सिक्न नसकेका कुरा सिकाएर अथवा माथिल्लो कक्षामा सिक्ने गरी विद्यार्थीलाई कक्षा चढाउनुलाई नै उदार कक्षोन्नति भनिन्छ (अधिकारी, २०६७, पे. १९४) ।

निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीसँग जोडिएको महत्त्वपूर्ण नीति उदार कक्षोन्नति प्रक्रिया हो । उदार कक्षोन्नतिको अवधारणा विकासशील देशहरूको प्राथमिक शिक्षा तहमा ल्याइएको मूल्याङ्कनको नयाँ अवधारणा हो । विकासशील देशहरूका नागरिकहरूको न्यून आर्थिक अवस्था, कृषिजन्य र घरेलु कार्यमा बालबालिकाहरूको सहभागिताले कक्षा छोड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउने दर उच्च रहने जस्ता शैक्षिक विकृतिहरूको निराकरण गर्न उदार कक्षोन्नति व्यवस्था अपनाइएको छ (भट्ट, २०६५, पे. १६) ।

नेपालमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई महत्त्व दिने पहिलो नीतिगत दस्तावेज वि.सं. १९९६ को शिक्षा इस्तहार देखिन्छ । देशमा आएको राजनैतिक परिवर्तनसँगै समय समयमा गठन भएका आयोगले पनि आवधिक रूपमा लिखित परीक्षा लिएर उत्तीर्ण र अनुत्तीर्ण घोषणा गर्नुको सट्टा निरन्तर लेखाजोखा गरी शैक्षिक उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन हुनुपर्ने सुझाव दिएका छन् (शै.ज.वि.के., २०६७, पे. १) ।

सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ ले प्राथमिक तहको मूल्याङ्कन मौखिक र कार्यमय हुनुपर्दछ । प्रत्येक महिनाको छात्रछात्राको खेलकूद, चरित्र निर्धारित विषयहरूको ज्ञान इत्यादिको आधारमा उत्तीर्ण गराउनुपर्दछ भनेर उल्लेख गरेको छ (शर्मा, २०६६, पे. १७६) । यसैगरी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले पनि विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रथा चलाउनु पर्ने र शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरण राख्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ (उही, पे. २६३) । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले पनि विद्यार्थीको मूल्याङ्कन नियमित रूपमा गर्नुपर्ने र यसो गर्दा गृहकार्य, मौखिक कार्य र अतिरिक्त क्रियाकलापमा आधारमा गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ (उही, पे. ५९५) । उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले विद्यार्थीहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली अनुसार कक्षा चढाउने व्यवस्था गरिने छ भनि उल्लेख गरिएको छ (उही, पे. ७२६) ।

यसरी माथि उल्लेख गरिए अनुसार प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन प्रक्रियाद्वारा सम्पूर्ण शैक्षिक पक्षको पहिचान गर्ने उदार कक्षोन्नति नीति हाल कार्यान्वयनमा आइरहेको छ । २०५६/०५७ मा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना अन्तर्गत पाँच जिल्ला इलाम, चितवन, स्याङ्जा, सुर्खेत र कञ्चनपुरमा परीक्षणका रूपमा लागू गरियो । नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले २०६३ सालबाट कक्षा १ बाट सुरु गरी क्रमशः वि.सं. २०६५ सालमा कक्षा ३ सम्म लागू गरेको छ । त्यस्तै विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६२-२०७२) मा कक्षा १ देखि ८ सम्म आधारभूत शिक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गरिने भन्ने उल्लेख भए अनुसार शैक्षिक वर्ष २०६८ सालदेखि कक्षा ६ मा यो पद्धति लागू गर्न आवश्यक तयारी गरिएको छ (शै.ज.वि.के., २०६७, पे. ७) ।

नेपालको सन्दर्भमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको आवश्यकता दिन प्रतिदिन खड्किदै गइरहेको छ । आधारभूत शिक्षामा गरेको लगानीलाई फलदायी बनाउनु परेको छ । आधारभूत शिक्षामा सिकाइ बालमैत्री हुन नसकेकोले विशेषत तल्ला कक्षामा कक्षा दोहोर्‍याउने र बीचैमा पढाइ छोड्ने विद्यार्थीको संख्या अधिक रहेको छ । परिणामस्वरूप तोकिएको समयभन्दा ढिलो र थोरै विद्यार्थीले मात्र तह पुरा गर्ने गरेका छन् । विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गरेर उपचारात्मक शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाबाट मात्र यस प्रकारको क्षतिलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । यसै दृष्टिकोणबाट नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयले हाल आधारभूत शिक्षाको कक्षा १-५ सम्म

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन लागु गरेको छ र आगामी शैक्षिक सत्रहरूदेखि आधारभूत तहको कक्षा सातसम्म लागु गर्दै जाने नीति लिएको छ (पा.वि.के., २०६७, पे. २) ।

अझै पनि हाम्रो देशका कतिपय ग्रामीण क्षेत्रका प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूलाई परीक्षा भन्नासाथ सातो पुत्लो उड्ने गरेको छ । उनीहरूमा परीक्षाको नाम सुन्नासाथ सन्नासको अवस्था उत्पन्न हुने गर्दछ । त्यसमा पनि वर्तमान पाठ्यक्रमले प्राथमिक तहमा क्रियाकलापमुखि सिकाइमा जोड दिएको छ । अतः यस्तो अवस्थामा आवधिक मूल्याङ्कनको नाममा अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रभावकारी हुने देखिदैन । तसर्थ विद्यार्थीको औपचारिक परीक्षा वा आवधिक परीक्षाबाट मात्र मूल्याङ्कन नगरी निरन्तर मूल्याङ्कनबाट कक्षा चढाउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

निरन्तर मूल्याङ्कनको माध्यमबाट गरिने उदार कक्षोन्नति नीतिले विद्यार्थीलाई परीक्षामुखी भन्दा बुझाइमुखी अध्यापनमा जोड दिने र शिक्षकहरूलाई विद्यार्थीको बुझाइ स्तरको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी सुधारमा प्रयत्नशील रहनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यसले प्राथमिक शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्न, विद्यार्थीको भर्नादर बढाउन, कक्षा छोड्ने र दोहोर्‍याउने दर कम गर्नमा सहयोग पुर्‍याउने देखिन्छ । अतः उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ, यसले शैक्षिक उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ, यो नीति कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता समस्याहरू आए, यस्ता समस्याका समाधान के के हुन सक्छन् भन्ने विषयमा खोज गर्ने उद्देश्यले अध्ययनको यो शीर्षक छनोट गरिएको थियो ।

१.२ समस्याको कथन

प्राथमिक शिक्षामा बालबालिकाको पहुँच बढाउन र उनीहरूलाई विद्यालयप्रति आकर्षित गर्न उदार कक्षोन्नतिको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उदार कक्षोन्नति मूल्याङ्कन प्रक्रिया परीक्षा मुखी भन्दा बुझाइमुखी अध्ययनमा जोड दिने, शिक्षकहरूले विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी उनीहरूको शैक्षणिक सुधारमा प्रयत्नशील रहने, अभिभावकहरूमा पनि आफ्ना छोराछोरी अनुतिर्ण हुने गरी समस्याबाट मुक्ति पाउने कुरा पाठ्यक्रम प्रवोधिकरण सामग्री २०६५ मा उल्लेख छ (पा.वि.के., २०६५) ।

प्राथमिक तहका शिक्षकहरू अझैपनि निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीका बारेमा जानकार छैनन् । उनीहरू लिखित परीक्षाबाट नै विद्यार्थीको मूल्याङ्कन हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछन् । धेरैजसो विद्यालयमा अझै पनि वार्षिक परीक्षामुखी निर्णयात्मक मूल्याङ्कन हुन्छ र यसैका आधारबाट कक्षा चढाइन्छ । यसले गर्दा विद्यार्थीहरू पृष्ठपोषण पाउनुका साथै सर्वाङ्गीण पक्षको मूल्याङ्कन हुनबाट वञ्चित छन् तसर्थ यस्ता समस्याहरूको समाधान गरी विद्यार्थीलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नको लागि उदार कक्षोन्नतिको अवधारणा आएको हो । उदार कक्षोन्नति नीति आफैमा प्रभावकारी छ तर वास्तविक रूपमा कार्यान्वयनकै चरणमा रहेको यसमा सोचे जति राम्रो हुन नसकेका गुनासाहरू पाइएका छन् । जस्तै : CDC (2003) ले

गरेको एउटा अध्ययनमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली अपेक्षा अनुसार प्रभावकारी नभएको कुरा उल्लेख छ (पराजुली, २०६५, पे. ४४) । तसर्थ उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनको अवस्था के कस्तो छ ?, यसद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धिहरू के कस्ता छन् ? कार्यान्वयनमा के-कस्ता समस्याहरू आएका छन् ?, यस्ता समस्याहरूलाई समाधान गर्न तथा यसलाई अझ प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न के कस्ता उपायहरू अपनाउन आवश्यक छ ? जस्ता सवालहरूको जवाफ खोजी गर्न यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.३ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई सहज बनाउनका लागि अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू निर्माण गरिन्छ । “प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि” शीर्षकको यस अध्ययनमा निम्नानुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गरिएको थियो :

-)] उदार कक्षोन्नति नीति लागु गर्न विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन के कस्तो छ ?
-)] मनोवैज्ञानिक वातावरणको पक्षलाई कसरी व्यवस्थापन गरिएको छ ?
-)] कक्षा शिक्षणमा कुन कुन शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरिएका छन् ?
-)] कक्षा शिक्षण गर्दा के कस्ता क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएका छन् ?
-)] पाठ्यक्रमले कमजोर विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तर वृद्धि गर्न के कस्ता उपायहरू अपनाउन उल्लेख गरेको छ ?
-)] विद्यालयले कमजोर विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तर वृद्धि गर्न के कस्ता प्रयासहरू गरेका छन् ?
-)] उदार कक्षोन्नति गर्न के कस्ता मूल्याङ्कनका विधिहरू प्रयोग गरिएको छ ?
-)] उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गराउन के कस्ता प्रक्रियाहरू अपनाइएको छ ?
-)] उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो असर पारेको छ ?
-)] उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीमा के के परिवर्तन ल्याएको छ ?
-)] यो नीति लागू गर्दा के कस्ता समस्याहरू देखापरेका छन् ?
-)] उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्तिले के कस्ता समस्याहरू भोगेका छन् ?
-)] यस्ता समस्याहरूलाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?
-)] कुन कुन उपायहरू अपनाएर यसलाई अझ बढी प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ?

१.४ अध्ययनको औचित्य

नेपालमा विगत पाँच दशकदेखि शिक्षाको योजनाबद्ध विकासद्वारा शैक्षिक क्षेत्रको विस्तार र सुधार गर्ने कार्य हुँदै आएको पाइन्छ। वर्तमानसम्म आइपुग्दा यस विकासक्रमले तीव्र गति लिन सकेको देखिन्छ। तर शिक्षाको परिमाणात्मक रूपमा विकास र विस्तारका साथसाथै त्यसको गुणात्मक विकासमा ध्यान पुऱ्याउन पनि जरुरी छ। यसो गरिएमा मात्र लगानी अनुसार प्रतिफल प्राप्त हुन्छ र शैक्षिक क्षतिलाई न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणाका साथ उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा आइरहेको छ। प्राथमिक तहमा यो नीति कसरी कार्यान्वयन भइरहेको छ, यसले विद्यार्थीको उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पाऱ्यो, कार्यान्वयनमा के कस्ता समस्या देखिएका छन् र समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने कुरा समस्याको रूपमा रहेकोले यसको अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। अझ प्रष्ट रूपमा हेर्दा यस अध्ययनको औचित्यलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

-)] उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न।
-)] उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखापरेका समस्याहरू बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न।
-)] विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सम्बन्धी समयमै सूचनाहरू प्राप्त गरी त्यसका आधारमा विद्यार्थीहरूलाई पृष्ठपोषण दिन र सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउनमा शिक्षकहरूलाई सहयोग गर्न।
-)] उदार कक्षोन्नति सम्बन्धि वि.नि., प्र.अ., शिक्षक र अभिभावकहरूलाई यसबारे थप ज्ञान दिन।
-)] उदार कक्षोन्नतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नीति तथा योजना निर्माण गर्न सम्बन्धित निकायलाई सहयोग गर्न।
-)] उदार कक्षोन्नति सम्बन्धी खोज गर्न चाहनेलाई सहयोग गर्न।

१.५ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि अध्ययन कार्यलाई व्यवस्थित रूपले सम्पन्न गर्नको लागि उद्देश्यको निर्धारण गरिएको हुन्छ। त्यसैले प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई पनि व्यवस्थित र सहज रूपमा सम्पन्न गर्नको लागि निम्न उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएको थियो।

-)] प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्नु।
-)] प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि पत्ता लगाउनु।
-)] प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति गर्दा देखापरेका समस्या समाधान समाधानका उपायहरू पहिचान गर्नु।

१.६ अध्ययनको सिमाङ्कन

कुनै पनि अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिका लागि त्यस विषयको व्यापक अध्ययन, स्रोत र साधनको परिचालनका साथै प्रशस्त समयको आवश्यकता पर्दछ। अध्ययन क्षेत्रको सिमाङ्कनले अध्ययन प्रक्रियालाई मार्ग निर्देशन गर्दछ। समय, साधन र स्रोतको सीमितताको कारणले गर्दा यो अध्ययनलाई निम्न सीमामा रहेर सञ्चालन गरिएको थियो।

- । यो अध्ययन रुकुम जिल्ला अन्तर्गत खलंगा गा.वि.स.का २ वटा सामुदायिक विद्यालयहरूमा सीमित रहेर गरिएको थियो।
- । यो अध्ययनले विद्यालयको प्राथमिक तह (१-४) लाई मात्र समेटेको थियो।
- । यस अध्ययनमा छनोटमा परेका वि.नि, प्र.अ., शिक्षक र अभिभावकलाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको थियो।
- । प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था, यसद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि तथा यसका समस्या समाधानका उपायसँग सम्बन्धित विषयलाई मात्र अध्ययन गरिएको थियो।
- । कक्षा ३ मा विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कलाई ग्रेडिड पद्धतिमा राख्ने गरेको र कक्षा ४ मा अङ्कमा राख्ने गरेकोले कक्षा ४ मा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको अङ्कलाई ग्रेडमा बदलेर दुवै कक्षाको प्राप्ताङ्कलाई एउटै एकाईमा परिणत गरिएको थियो।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका मुख्य शब्दावलीलाई निम्नअनुसार परिभाषित गरिएको छ।

मूल्याङ्कन	- कुनै पनि विषय अन्तर्गत कुनै तहमा कक्षाको निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा भए वा भएनन्, विद्यार्थीहरूको कुन हदसम्म त्यस्ता उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सके भनि गरिने लेखाजोखाको प्रक्रियालाई नै मूल्याङ्कन भनिन्छ।
निरन्तर मूल्याङ्कन	- शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँगै र आवश्यकता अनुसार समय-समयमा गरिने मूल्याङ्कन जसले विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण र प्रोत्साहन दिन्छ।
उदार कक्षोन्नति नीति	- बालबालिकाहरूले सामान्यतया तल्ला कक्षामा सिक्न नसकेका कुराहरू माथिल्लो कक्षामा सिक्न सक्ने गरी कक्षा चढाउँदै लैजाने नीति।
कार्य संचयिका	- विद्यार्थीका लिखित कार्य, सिर्जनात्मक कार्य र रचनात्मक कार्यको अभिलेख राख्ने फाइल।

- सिकाइ उपलब्धि - विद्यार्थीका अपेक्षित सिकाइ व्यवहारहरूलाई स्पष्ट एवम् मापन हुने गरी उल्लेख गरिएका कथनहरूलाई सिकाइ उपलब्धि भनिन्छ ।
- सरोकारवाला - उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गर्ने/गराउने सम्बन्धित व्यक्तिहरू (वि.नि., प्र.अ., शिक्षक र अभिभावक) ।
- शैक्षिक उपलब्धि - पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका विषयहरूमा तोकिएका विषयवस्तुबाट विद्यार्थीहरूले हासिल गर्नुपर्ने ज्ञान, सीप र व्यवहारलाई शैक्षिक उपलब्धि भनिन्छ ।

परिच्छेद दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि सम्बन्धी अध्ययन गर्ने क्रममा यस नीतिलाई कसरी अभै व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा गहिरिएर अध्ययन गर्नको लागि विभिन्न समयमा गरिएका अध्ययनअनुसन्धानलाई आधार मानि अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ । यस अध्ययनमा साहित्यको पुनरावलोकन गर्ने क्रममा अध्ययनसँग सम्बन्धित उपलब्ध स्रोतहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा

उदार कक्षोन्नतिलाई उत्प्रेरणाको सिद्धान्तमा आधारित भएर अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । उदार कक्षोन्नतिले सबै बालबालिकालाई सिक्न प्रेरित गर्ने, विद्यालय छोड्ने दरमा कमि, विद्यार्थीको भर्नामा वृद्धिका साथै शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको र उत्प्रेरणाको सिद्धान्तले पनि यिनै कुरालाई अनुसरण गर्ने भएकोले साहित्यको पुनरावलोकन गर्ने क्रममा उत्प्रेरणाको सिद्धान्तलाई अनुसरण गरिएको छ ।

२.१.१ उत्प्रेरणाको सिद्धान्त

मानिसको भित्री मनले चाहना गरेको वा आन्तरिक प्रवृत्तिमा आएको सिकाइको जागरण उत्प्रेरणा हो । इच्छा नभइ कुनै कुरा सिकिदैन । प्रेरणा भनेको त्यो आन्तरिक शक्ति हो जसले आवश्यकता पुरा गर्न सिकाउँछ । स-साना बालबालिकादेखि ठूला मानिसहरू समेत कुनै न कुनै प्रकारको पुरस्कार प्रलोभन वा आन्तरिक प्रेरणाको कारण आफ्नो कार्यमा सफल हुन्छन् । मानिसलाई जति प्रेरणा दिन सक्थ्यो त्यति व्यवस्थित तथा सफल रूपमा कार्य सम्पादन गर्दछ । व्यक्तिलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि सकारात्मक नकारात्मक वा भयपूर्ण उत्प्रेरणा गर्ने सम्बन्धमा निम्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । जस्तै : मास्लोको अभिप्रेरणा सम्बन्धी सिद्धान्त, एन्डरको अर्थ सिद्धान्त, फेडेरिक हर्जवर्गको प्रेरक अयोग्य सिद्धान्त, जे. स्टेरी आडम्सको न्यायिक सिद्धान्त र जे.वि. वार्टरको अभिप्रेरणाको लक्ष्य निर्धारण सिद्धान्त ।

माथि उल्लेखित सिद्धान्तहरू मध्ये यस अध्ययनलाई जे.वि. वार्टरको लक्ष्य निर्धारण सिद्धान्त प्रयोग गरिएको छ । जीन बोर्ड वार्टरले उपलब्धि हासिल गर्नु छ भने शारीरिक रूपमा तयार हुनुपर्दछ भन्ने अध्ययन र अनुसन्धानको आधारमा लक्ष्य निर्धारणको सिद्धान्त अगाडि सारे । सन् १९६० ताका एडविन लकले लक्ष्यतर्फ उन्मुख कार्य नै उत्प्रेरणाको प्रमुख स्रोत हुने कुरा उल्लेख गरी उत्प्रेरणाको लक्ष्य निर्धारण सिद्धान्तलाई मजबुत बनाए । उत्प्रेरणाले लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग पुग्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् । यसका साथै कुनै पनि कार्य गर्दा पृष्ठपोषणको

ज्यादै महत्व हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कुनै पनि कार्य गर्दा सकेसम्म धेरै जनलाई सहभागी गराएर उत्प्रेरित गर्न सके सजिलै र चाँडै उद्देश्य पूरा हुने बताएका छन् (कोइराला, २०६६, पे. २३१) ।

उपरोक्त सिद्धान्तसँग मेरो अध्ययन उदार कक्षोन्नति धेरै हदसम्म मिलेको छ । सिकाइ र उत्प्रेरणा एक अर्कासँग सम्बन्धित छन् । शिक्षक र विद्यार्थी दुवैलाई आफ्नो उद्देश्य प्राप्तमा उत्प्रेरणाले सहयोग गर्दछ । रुचि, उत्सुकता, प्रतियोगिता, सहयोग र सफलता जस्ता प्रेरकहरूले शिक्षण सिकाइमा सघाइरहेका हुन्छन् । उत्प्रेरणा विना शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरू कक्षा र विषयवस्तुप्रति आकर्षित हुँदैनन् । तसर्थ शिक्षकहरूमा सकारात्मक उत्प्रेरणाको उपयोग गरी उनीहरूलाई शिक्षण कार्यमा उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ । साथै सिकाइको लागी विद्यार्थीमा उत्प्रेरणा जगाउन सकियो भने उक्त सिकाइ दिगो र प्रभावकारी हुन्छ । यसरी उदार कक्षोन्नति नीतिले पनि बालबालिकाको रुचि र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको निर्माण गरी शिक्षण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । अतः मेरो अध्ययन उत्प्रेरणाको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित भएकोले यसै सिद्धान्तमा आधारित भएर यो अनुसन्धान गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ ।

२.२ विषयगत साहित्यको समीक्षा

उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गर्ने क्रममा यससँग सम्बन्धित विभिन्न विषयवस्तुको अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ, जुन निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७) मा भएको व्यवस्था अनुसार :

- १) चरणबद्ध रूपमा कक्षा ७ सम्म तोकिएका सिकाइउपलब्धि सुनिश्चित गरी उदार कक्षोन्नति व्यवस्था लागु गर्ने र यसो गर्दा विद्यार्थीको उपलब्धिका आधारमा ग्रेडिङ गर्ने ।
- २) विद्यार्थीको तहगत न्यूनतम सिकाइउपलब्धि हासिल गराउन विद्यालयको शिक्षण सिकाइमा सुधार गर्न परिपाटिको विकास गर्न विद्यालयलाई प्रदान गर्ने प्रावधान राख्ने (पा.वि.के. २०६७, पे. १२) ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६७-२०७२) मा भएको व्यवस्था अनुसार :

- १) पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले आधारभूत शिक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिको खाका तयार गर्ने छ र विद्यालयले निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिको कार्यान्वयन गर्न प्राविधिक र प्रशासनिक सहयोग प्राप्त गर्ने छन् ।
- २) विद्यालयका प्रत्येक कक्षामा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली लागु गरिने छ र विद्यार्थी मूल्याङ्कनको अभिलेख तोकिएको ढाँचामा राखिने छ ।

-)] प्रत्येक विषयको विद्यार्थीको उपलब्धिाे लागि विषय शिक्षकलाई जवाफदेहि बनाइने छ ।
-)] विद्यार्थीको उपलब्धिाे नियमित जानकारी अभिभावकहरूले पाइरहने छन् । यसका लागि शिक्षकलाई जिम्मेवार बनाइने छ ।
-)] प्रत्येक विषय शिक्षकले कमजोर विद्यार्थीको उपलब्धि अरु विद्यार्थी सरह बनाउनको लागि थप कक्षाहरू सञ्चालन गर्ने (पा.वि.के., २०६७, पे. १२) ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) ले पाठ्यक्रम निर्माणका सैद्धान्तिक आधारहरूमा विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई उच्च प्राथमिकता दिन र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सँगसँगै विद्यार्थी मूल्याङ्कन पनि हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्दा दुई किसिमले निर्णयात्मक र निर्माणात्मक किसिमले गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । निर्माणात्मक अर्थात् निरन्तर मूल्याङ्कनले शैक्षिक उपलब्धिका अतिरिक्त विद्यार्थीका विशिष्ट व्यवहार, सीप, प्रवृत्ति जस्ता गुणात्मक पक्षहरूमा जोड दिने र निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिका आधारमा उदार कक्षोन्नतिलाई क्रमशः ७ सम्म लागु गरिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ (पा.वि.के., २०६७, पे. ३०) ।

माथि उल्लेखित नीतिहरूले प्रभावकारी रूपमा शिक्षण सिकाइ गर्न र गुणात्मक शिक्षाको विकासका लागि विद्यार्थीहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन गरेर कक्षा ७ सम्म उदार कक्षोन्नतिको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरेका छन् ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०५६) ले उदार कक्षोन्नति गर्दा निम्न आधारमा गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ :

-)] माथिल्लो कक्षामा जाने उमेर पुगेको हुनुपर्ने ।
-)] विद्यालय खुलेको दिनको ७०% दिन हाजिरी भएको हुनुपर्ने ।
-)] शैक्षिक सत्रको पहिलो चौमासिक अवधिमाै कक्षामा विशिष्ट क्षमता देखाउने विद्यार्थीलाई सोही अवधिमाै माथिल्लो कक्षा चढाउन सकिने, दोस्रो वा तेस्रो चौमासिकमा भने कक्षा चढाउन नसकिने कुरा उल्लेख छ ।

पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक प्रबोधिकरण सामग्री (२०६५) ले उदार कक्षोन्नति नीति सम्बन्धित मूल्याङ्कनको अभिलेख राख्ने प्रक्रिया सम्बन्धमा निम्नलिखित ५ वटा मापदण्डहरू प्रयोग गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । जस्तै : कक्षा कार्य, गृहकार्य, परियोजना कार्य, व्यवहार परिवर्तन, सिर्जनात्मक कार्य र हाजिरी । प्रत्येक पाठको शिक्षण सिकाइमा माथि उल्लेखित ५ वटा मापदण्डहरूको आधारमा विद्यार्थीहरूलाई मूल्याङ्कन गरी अति उत्तम, उत्तम र सामान्यलाई क्रमशः ( ), ( ) र ( ) रेजा दिने र यसरी रेजा दिइसकेपछि त्रैमासिक परीक्षामा विद्यार्थीले विषयगत रूपमा प्राप्त गरेको जम्मा रेजा संख्या गणना गरी निम्न सुत्रका

आधारमा क, ख र ग श्रेणी विभाजन गर्नुपर्ने उल्लेख छ । पाठगत रेजा प्रतिफल निकाल्ने तरिका निम्नानुसार छ :

$$\text{रेजा प्रतिशत} = \frac{\text{विद्यार्थीले पाएका जम्मा रेजा}}{\text{जम्मा पढाइ भएका पाठसंख्या} \times 3} \times 100$$

प्राप्त प्रतिशतमा ७०% भन्दा बढी अंक प्राप्त गर्नेलाई 'क' श्रेणी (४०-७०%) विचमा पर्नेलाई 'ख' श्रेणी, ४०% भन्दा कम ल्याउनेलाई 'ग' श्रेणीमा राख्ने, सबै श्रेणीका विद्यार्थीलाई कक्षा चढाउने, तर कमजोर विद्यार्थीहरूलाई माथिल्लो कक्षामा सुधारका उपायहरू अपनाउनु पर्ने साथै उदार कक्षोन्नतका आधार नै नपुगेका विद्यार्थीलाई अभिभावकसँग परामर्श लिइ सोही कक्षा दोहोर्‍याउने लगाउने उल्लेख छ ।

शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्नको लागि मूल्याङ्कन प्रणाली एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । समयको परिवर्तनसँगै शिक्षामा पनि परिवर्तन गर्नका लागि विभिन्न आयोगहरू गठन भएका छन् । यी आयोगहरूले विद्यार्थी मूल्याङ्कनका बारेमा निम्न सुझाव दिएका छन् ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८-२०३२) ले मूल्याङ्कनका बारेमा निम्न कुरा उल्लेख गरेको छ :

- १) प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा सिकाइने प्रत्येक पाठको अन्त्यमा विद्यार्थीहरूले बुझेका छन् वा छैनन् भनेर मूल्याङ्कन गर्ने कुराहरू पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रम निर्देशन पुस्तिका दिइनेछ ।
- २) प्रत्येक ३/३ महिनामा विद्यार्थीहरूको प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्न परीक्षा लिइनेछ ।
- ३) प्रत्येक विद्यार्थीका पढाइ तथा अरु कुरामा प्रगति भएका कुरा शिक्षकहरूबाट विवरण काँड राख्ने व्यवस्था गरिनेछ, र विद्यार्थीलाई परीक्षाको नतिजा दिँदा विद्यार्थीको प्रगति विवरण दिइने व्यवस्था गरिने छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनामा उल्लेख भएको माथिको विवरणमा प्रत्यक्ष रूपमा निरन्तर मूल्याङ्कन भन्ने कुरा नै उल्लेख नभए पनि आसय निरन्तर मूल्याङ्कन नै हो । तत्कालिन समयमा विद्यालय शिक्षामा यो मूल्याङ्कन प्रणाली लागु भए पनि पछि विभिन्न कारणले यसले निरन्तरता पाउन नसकेको कुरा (शिक्षक शिक्षा २०६७, पे. २२) मा उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले प्राथमिक तहमा बालबालिकाको मूल्याङ्कन र उदार कक्षोन्नति सम्बन्धमा कक्षा दोहोर्‍याउने र विद्यालय छोड्ने अवस्थाबाट सृजित शैक्षिक क्षतलाई घटाउन र विद्यार्थीलाई पढाइमा थामिराख्ने १ देखि ३ कक्षासम्म विद्यार्थीहरूले स्वभाविक रूपमा तल्लो कक्षाबाट माथिल्लो कक्षामा चढ्न पाउने उदार कक्षोन्नतिको व्यवस्था गर्नुपर्ने र विद्यार्थीको उपलब्धिको लेखाजोखाको निम्ति वार्षिक परीक्षाका अतिरिक्त मासिक परीक्षा, लिखित तथा मौखिक परीक्षा, गृहकार्य उपस्थिति र अभिलेख

समेतलाई आधार बनाइ निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली गर्नुपर्ने उल्लेख छ (शर्मा, २०६६, पे. ५९५) ।

विद्यालय शिक्षाको प्रस्तावित कार्य नीति र कार्ययोजनाको अवधारणा पत्र (२०५८) ले मूल्याङ्कनलाई पठनपाठनको लागि निरन्तर चलिरहने शैक्षिक क्रियाकलापको रूपमा अङ्गीकार गर्न नसकिएको कुरा उल्लेख गरेको छ । मूल्याङ्कनको उद्देश्य विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारीता ल्याउनु र पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उपलब्धिहरू कुन हदसम्म प्राप्त भए भनेर लेखाजोखा गर्नु भए तापनि विद्यमान मूल्याङ्कन प्रणालीले यी कुराहरूको लेखाजोखा गर्न सकेको छैन । तसर्थ प्राथमिक तहका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको उपलब्धिको लेखाजोखाको निम्ति वार्षिक परीक्षाका अतिरिक्त मासिक परीक्षा, लिखित तथा मौखिक परीक्षा, गृहकार्य र अभिलेखलाई आधार बनाएर कक्षा १ देखि ५ सम्म निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली अनुसार कक्षा चढाउने व्यवस्था गरिनुपर्ने उल्लेख छ (शर्मा, २०६६, पे. ८५२) ।

माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रमको मूल दस्तावेज (२००२) ले प्रत्येक विद्यार्थीहरूको सिकाइ आवश्यकता फरक-फरक हुने तर शिक्षण सामुहिक रूपमा र सिकाइ व्यक्तिगत रूपमा हुने भएकोले विद्यार्थीहरूले विविध समस्याहरू भोगेको कुरा उल्लेख गरेको छ । तसर्थ शिक्षण सिकाइका क्रममा आवश्यकता अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विविधता ल्याइ उनीहरूको क्षमता अनुसार सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउन निम्न माध्यमिक विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रममा आधारित निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली र उदार कक्षोन्नति प्रणालीको आवश्यकता छ भनि उल्लेख गरेको छ (शै.ज.वि.के., २०६७, पे. २) ।

शैक्षिक सूचना संगालो (२०६७) ले प्राथमिक तहमा बालबालिकाहरूको वर्षमा एकपटक लिइने परीक्षाले विद्यार्थीहरूले कक्षा छोड्ने, दोहोर्‍याउने र अनुत्तिर्ण हुने जस्ता शैक्षिक क्षतिलाई बढावा दिइरहेको छ । यसरी विद्यार्थी एउटा कक्षमा १ वर्षभन्दा बढी समय रहिरहने व्यवस्था अन्त्यका लागि उदार कक्षोन्नति नीति लागु गरिनेछ भनि स्पष्ट पारेको छ (शै.ज.वि.के., २०६७, पे. २) ।

यसरी विभिन्न समयमा गठन भएका आयोगहरूले प्राथमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार ल्याउन निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीबाट विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरेर कक्षा चढाउनु पर्ने उल्लेख गरेका छन् ।

प्राथमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीसँग सम्बन्धित भएर विभिन्न संस्था तथा व्यक्तिले अध्ययन गरेका छन् । तिनीहरूको समीक्षा तल दिइएको छ ।

CERID (१९९८) ले “प्राथमिक तहमा मूल्याङ्कन प्रणाली” शीर्षक राखेर गरेको अनुसन्धानमा प्राथमिक तहमा मूल्याङ्कन कसरी गरिन्छ र यस तहको मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सुधार गर्ने उपायहरू के के हुन सक्छन् भन्ने उद्देश्यमा आधारित थियो । यस अनुसन्धान प्रतिवेदनमा ग्रामीण र शहरी, सरकारी र निजी विद्यालयका शिक्षकहरूको प्राथमिक तहको मूल्याङ्कन प्रक्रियाको बारेमा फरक फरक मत रहेको पाइयो । उदार कक्षोन्नति प्रणाली कस्तो

छ, भन्ने सम्बन्धमा शहरी क्षेत्रका शिक्षकहरूले यो मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी छ र यसबाट विद्यार्थीको समय र पैसा बचत हुन्छ भन्ने मत राखेका छन् भने ग्रामीण क्षेत्रका शिक्षकहरूले यो मूल्याङ्कन प्रणाली लागु गर्न नहुने तर्क गर्दै यस मूल्याङ्कनबाट विद्यार्थीहरूबाट टाढिने विचार राख्दछन् भन्ने मत रहेको थियो । त्यसै गरी यो अध्ययनले शहरी क्षेत्रका नीजि विद्यालयहरूले मात्र विद्यार्थीलाई उनिहरूको प्रगति विवरण दिएर अभिभावकहरूलाई जानकारी गराउँछन् भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ । तर सरकारी विद्यालयमा प्रगति विवरण त्रैमासिक रूपमा नदिएर वार्षिक रूपमा शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा प्रदान गरिन्छ । यो अध्ययनले कक्षा १ देखि ३ सम्म उदार कक्षोन्नति लागु गर्न सिफारिस गर्दै शिक्षकहरूलाई सम्बन्धित विषयमा तालिम दिनुपर्ने र नियमित अनुगमनको व्यवस्था हुनुपर्ने उल्लेख छ ।

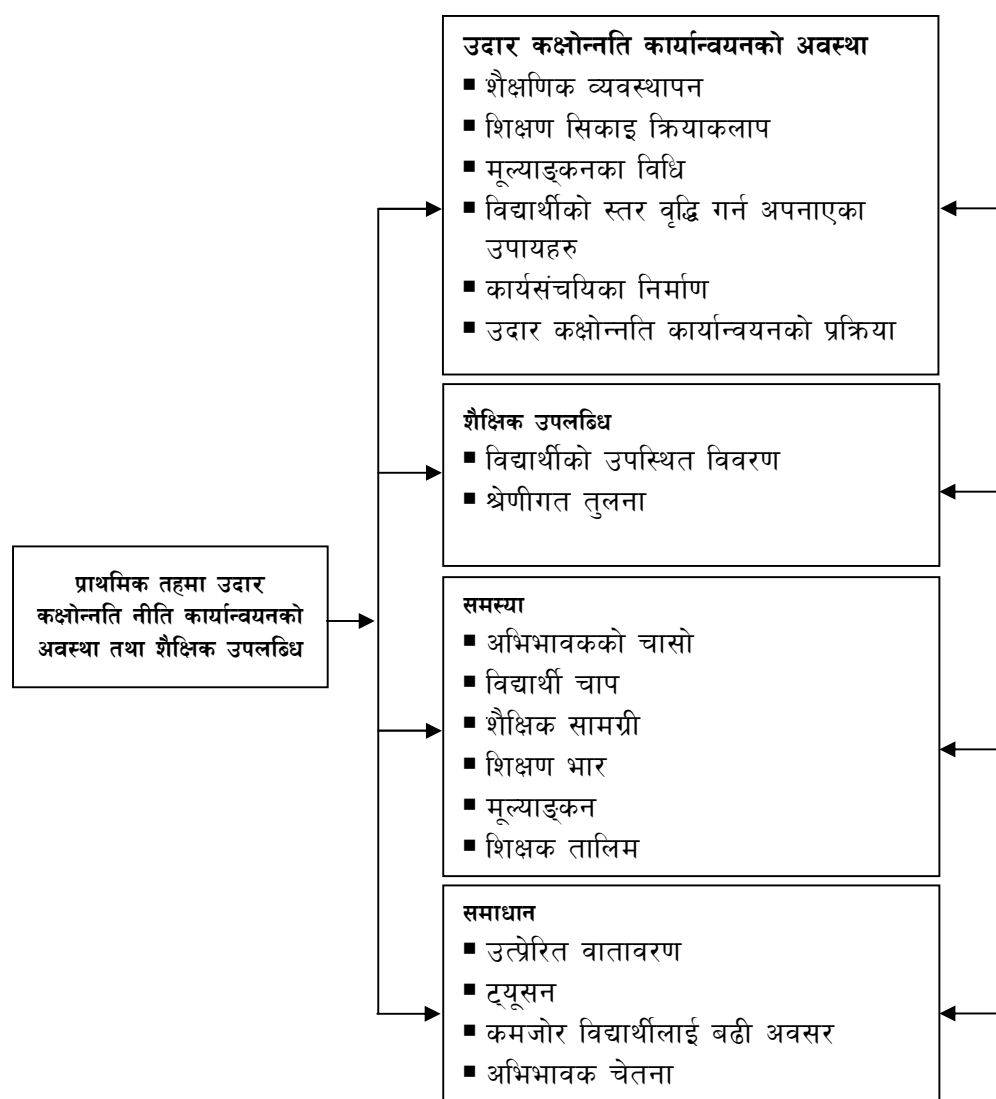
भट्टराई (२०६४) को निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन र उदार कक्षोन्नति शीर्षकको लेखमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गरेपछि परीक्षा नै लिनु हुँदैन भन्ने होइन विद्यार्थीलाई कक्षा चढाउने निश्चित आधारहरू तोकिनु पर्दछ । त्यसका लागि आन्तरिक रूपमा विद्यार्थीको औपचारिक र अनौपचारिक तरिकाबाट निरन्तर मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ । विद्यार्थीको व्यवहारको प्रत्यक्ष अवलोकन र स्वतन्त्र निर्णयका आधारमा श्रेणीकरण गरी माथिल्लो कक्षामा चढाइने नीति उदार कक्षोन्नति हो भनेर प्रष्ट पारेका छन् (शिक्षा विभाग, २०६४, पे. ९९) ।

भट्ट (२०६५) “प्राथमिक तहमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली र उदार कक्षोन्नति व्यवस्था कार्यान्वयनको अवस्था” शीर्षकमा उदार कक्षोन्नति व्यवस्था बारे शिक्षक एवम् अभिभावकहरूको अवधारणा पत्ता लगाउने, कार्यान्वयनको अवस्था पत्ता लगाउने र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या पत्ता लगाउने उद्देश्य राखी अध्ययन गर्नु भएको थियो । नमुना छनोटमा डडेल्धुरा जिल्ला अन्तर्गत अमरगढी नगरपालिका भित्र संचालित चार वटा प्राथमिक र चारवटा माध्यमिक विद्यालय गरी जम्मा आठवटा सामुदायिक विद्यालय लिई गुणात्मक विधि अवलम्बन गरी सूचना संकलन गर्नु भएको थियो । सूचना संकलन गर्न अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, लक्षित समूह छलफल र अभिलेखको विश्लेषण गरिएको थियो । उहाँले आफ्नो अध्ययनमा उदार कक्षोन्नतिको बारेमा अभिभावकहरू अनभिज्ञ रहेको, शिक्षकहरू पनि यसबारेमा पूर्ण रूपमा जानकार नभएको उल्लेख गर्नुभएको छ । उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा विद्यार्थीहरू नियमित रूपमा उपस्थित नहुने, कक्षामा विद्यार्थी संख्या अधिक हुने र शिक्षकहरूका तालिम अप्राप्त हुनु जस्ता कारणहरू प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको उल्लेख गर्नुभएको थियो । यस्ता समस्याहरू समाधान गर्न सरकारी स्तरबाट कुनै पहल नभएकोले प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको उल्लेख गर्नुभएको थियो । यसरी उदार कक्षोन्नति सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि अभिभावकहमा चेतना जगाउनुपर्ने, विद्यार्थीहरूका कमिकमजोरीहरू औल्याई सुधार गर्नको लागि पुरस्कार र दण्ड सहितको मनोवैज्ञानिक ढङ्गले उपचार गर्नुपर्ने, विद्यार्थीका सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापहरूको समुचित तरिकाबाट रेकर्ड राख्ने र उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका लागि सम्बन्धित निकायबाट सहयोग हुनुपर्ने सुझाव दिनुभएको छ ।

यसरी माथिको सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा र विषयगत साहित्यको अध्ययन गर्दा प्राथमिक तहको लागि उदार कक्षोन्नति नीति प्रभावकारी हुने देखिन्छ, तर उदार कक्षोन्नति लागू भएको ३/४ वर्ष वित्तिसक्दा पनि प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन तसर्थ यसलाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्नका लागि प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक र सम्बन्धित निकायको सबल र सक्रिय नेतृत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

२.३ अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा

कुनै पनि अध्ययनलाई प्रभावकारी ढंगले अगाडि बढाउन त्यस अध्ययनसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई समेटेर चित्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेमा त्यसको खाका बन्न जान्छ र यसबाट अध्ययनको अवधारणा प्रष्ट हुन जान्छ । तसर्थ मेरो अध्ययन शीर्षक प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि शीर्षकमा अध्ययन गर्दा निम्नानुसारको अवधारणात्मक ढाँचा निर्माण गरिएको थियो ।

परिच्छेद तीन अध्ययन विधि

कुनै पनि अध्ययन कार्यलाई व्यवस्थित र सजिलो रूपमा पूरा गर्नको लागि अध्ययन विधि पूर्व निर्धारण गर्नु पर्दछ । यो अध्ययन प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यन्वयनको अवस्था र यसबाट प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्ने उद्देश्यले गरिएको थियो । यस अध्ययनमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई सम्पन्न गर्न निम्नअनुसारका ढाँचा, नमुना र सूचना संकलनका साधनहरू छनोट गरियो ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान कार्यको लागि तयार गरिएको विस्तृत योजना तथा रणनीतिलाई अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । यो अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान अन्तर्गत वर्णनात्मक ढाँचामा आधारित छ । त्यसको लागि उद्देश्य पुरा गर्न निम्नअनुसारको स्रोत र साधनको प्रयोग गरिएको थियो ।

क्र.स	उद्देश्य	स्रोत	साधन
१	प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यन्वयनको अवस्था पहिचान गर्नु ।	प्र.अ., शिक्षक, अवलोकन	अन्तरवार्ता प्रश्नावली प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फाराम
२	प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीतिद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि पत्ता लगाउन	विद्यालयको अभिलेख, दस्तावेज अध्ययन	दस्तावेज अध्ययन फाराम
३	प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति गर्दा देखापरेका समस्या समाधानका उपायहरू पहिचान गर्नु ।	वि.नि., प्र.अ., शिक्षक अभिभावक	अन्तरवार्ता प्रश्नावली

३.२ क्षेत्र तथा विद्यालय छनौट

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई विस्तृत रूपमा अध्ययन गर्न समय, स्रोत र साधनको अभाव हुन सक्छ तसर्थ अध्ययनमा सबैलाई प्रतीनिधित्व गर्ने गरी बुद्धिमता पूर्वक नमुना छनौट कार्य गरेर अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययनमा नमुना छनौट प्रक्रिया तल उल्लेख गरेअनुसार गरिएको थियो ।

३.२.१. क्षेत्र छनोट

यस अध्ययनमा क्षेत्र छनोट गर्दा अनुसन्धानकर्ता स्वयम्लाई पायक पर्ने गरी गृह जिल्ला रुकुमलाई सुविधाजनक नमुना छनोटका आधारमा छनोट गरिएको थियो ।

३.२.२ विद्यालय छनोट

अध्ययनको क्रममा विद्यालय छनोट गर्ने क्रममा खलंगा गा.वि.स. का दुई ओटा विद्यालयहरू बालमन्दिर प्रा.वि. खलंगा र सरस्वती मा.वि. सल्लेलाई सुविधाजनक नमुना छनोटका आधारमा छनोट गरियो । अनुसन्धानकर्तालाई पायक पर्ने स्थान र त्यहीको बासिन्दा भएकोले उक्त विद्यालयहरूमा गहिराइमा पुगेर अध्ययन गर्न सहज हुने तथा बृहत सूचना प्राप्त गर्न सकिने वा सजिलो हुने भएकोले उक्त दुवै विद्यालयलाई छनोट गरिएको थियो ।

३.३ उत्तरदाता छनोट

अध्ययन अनुसन्धानको प्रभावकारी खोजीका लागि उत्तरदाता महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । अनुसन्धानका लागि मुख्य उत्तरदाता पत्ता लगाउन नसकेमा अनुसन्धानले गति लिन वा प्रभावकारी हुन सक्दैन । यस अध्ययनका उत्तरदाताहरू भन्नाले वि.नि., प्र.अ., शिक्षक र अभिभावकहरू रहेका थिए ।

३.३.१ प्र.अ. र वि.नि.

यस अध्ययनमा दुवै विद्यालय हेर्ने एक जना वि.नि. तथा दुवै विद्यालयका प्र.अ.हरूलाई छनोट गरिएको थियो ।

३.३.२ शिक्षक

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका दुवै विद्यालयमा प्राथमिक तहमा शिक्षण गराउने १२ जना शिक्षकहरू सबैलाई छनोट गरिएको थियो ।

३.३.३ अभिभावक

यस अध्ययनमा दुवै विद्यालयमा प्राथमिक तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका अभिभावकहरू मध्ये ६ जना शिक्षित अभिभावकहरूलाई उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिबाट छनोट गरिएको थियो ।

३.३.४ विद्यार्थी

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका दुवै विद्यालयका २०६६ सालमा कक्षा ३ उत्तीर्ण गरी २०६७ सालमा कक्षा ४ मा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई छनोट गरिएको थियो ।

३.४ साधनहरूको निर्माण

यस अध्ययनमा आवश्यक पर्ने सूचना संकलन गर्नका लागि निम्न अनुसारका साधनहरूको प्रयोग गरिएको थियो ।

३.४.१ प्र.अ. र वि.नि.का लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका विद्यालय हेर्ने वि.नि. र प्र.अ.सँग उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था, कार्यान्वयनमा देखापरेका समस्या र समाधानहरूका बारेमा सूचना लिन अन्तर्वार्ता प्रश्नावली निर्माण गरिएको थियो । यसैका आधारमा सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४.२ शिक्षकका लागि प्रश्नावली

उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित नीति, नियम, विधि, कार्यान्वयनको प्रक्रिया, कार्यान्वयनमा आइपरेका समस्या र समाधानका बारेमा प्रश्नावली तयार पारिएको थियो । यसैका आधारमा सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४.३ अभिभावकका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

यस अध्ययनमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनमा देखापरेका समस्याहरू पहिचान गर्न अभिभावकको लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली निर्माण गरिएको थियो । यसैका आधारमा सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४.४ कक्षा अवलोकन फाराम

शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षण के कसरी गरिहेका छन् । शिक्षणमा कुन कुन विधि प्रयोग गरेका छन्, पृष्ठपोषण कसरी प्रदान गर्छन् वा गर्दैनन्, कक्षाकोठामा विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा कस्ता कस्ता साधन प्रयोग गरेका छन् । यी विभिन्न कुराहरूको बारेमा जानकारी लिन कक्षा अवलोकन फाराम तयार गरिएको थियो ।

३.४.५ विद्यार्थी उपलब्धि रेकर्ड फाराम

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि हेर्नका लागि विद्यार्थी उपस्थिति फाराम र उपलब्धि रेकर्ड फारामको निर्माण गरी सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.५ साधन वैधता

सूचना संकलनका आवश्यक साधनहरूको निर्माण गरी सहपाठी साथी र शोध निर्देशकको सल्लाह, सुझाव अनुसार आवश्यक परिमार्जन गरी साधनलाई अन्तिम रूप दिई वैधता कायम गर्ने प्रयास गरिएको थियो ।

३.६ सूचना संकलन प्रक्रिया

अध्ययनको क्रममा आवश्यक पर्ने सूचना संकलनका लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. लाई भेटी औपचारिक कुराकानी पछि यस क्याम्पसको पत्र पेश गरी प्र.अ. को स्वीकृतिमा सूचना संकलन गर्न कार्य गरियो । सूचना संकलन गर्ने क्रममा शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी अन्तर्वार्ता प्रश्नावली भराइएको थियो । अन्तर्वार्ता प्रश्नावली भराइएका दुवै विद्यालयका २ वटा शिक्षकहरूको कक्षा १/१ पटक अवलोकन गरी अवलोकन फाराममा शिक्षकहरूले गरेका क्रियाकलापहरू टिप्पै सूचना संकलन गरियो । विद्यार्थीहरूको उपलब्धि सम्बन्धी सूचना संकलन गर्नको लागि विद्यार्थीहरूको उपस्थिति विवरण र प्राप्ताङ्कको विवरण विद्यालयको रेकर्डबाट अध्ययन गरेर सूचना संकलन गरियो । उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था र समस्या समाधानका बारेमा जानकारी लिन दुवै विद्यालयका प्र.अ.सँग अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र शिक्षकहरूलाई प्रश्नावली भराइएको थियो । उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूबारेमा अभिभावकहरूसँग अन्तर्वार्ता गरेर सूचना संकलन गरिएको थियो भने दुवै विद्यालय हेर्ने वि.नि.सँग उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या र समाधानका बारेमा निर्माण गरेको अन्तर्वार्ता प्रश्नावली गरेर सूचना संकलन गरिएको थियो

३.७ नैतिकता सम्बन्धि पक्ष

कुनै पनि कार्यको लागि प्रक्रियागत नियम र अनुशासनले महत्वपूर्ण खेलेको हुन्छ । यस अध्ययनमा पनि अनुसन्धानकर्ताले अपनाउनु पर्ने नीतिगत मान्यताको पालना गरेर सूचना संकलन गरिएको थियो । अध्ययन क्षेत्रमा गई मुख्य सूचनादातासँग भेटेर अध्ययनको उद्देश्य बारेमा बताएर सूचना संकलन गरिएको थियो । सूचना संकलनका क्रममा सूचनादातासँग नम्र र शिष्ट व्यवहार गरिएको थियो । सूचना संकलनका क्रममा सूचनादातालाई कुनै प्रकारको पनि आश्वासन दिने र प्रलोभनमा पार्ने काम गरिएको थिएन । सूचनादातालाई पायक पर्ने स्थानमा गएर सूचना संकलन गरिएको थियो । सूचनादाताबाट प्राप्त सूचनालाई शोधकार्यको प्रयोगको लागि मात्र हो भन्ने कुरा विश्वस्त पारेर सूचना संकलन गरिएको थियो ।

अध्याय चार

सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या

अनुसन्धान प्रक्रियामा छरिएर रहेका सूचनाहरूलाई संगठित गर्ने निश्चित क्रममा मिलाउने सम्पादन गर्ने र व्यवस्थित गर्ने कार्यलाई नै सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या भनिन्छ । प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि शीर्षक अध्ययन रुकुम जिल्ला अन्तर्गत खलंगा गा.वि.स का दुई ओटा सामुदायिक विद्यालयहरू वालमन्दिर प्रा.वि. खलंगा र सरस्वती मा.वि. सल्लेलाई सम्भावना रहित नमूना छनोट पद्धति अन्तर्गतको सुविधाजनक विधिबाट नमूना छनोट गरिएको थियो । अध्ययनको क्रममा दुवै विद्यालय हेर्ने एकजना वि.नि.सँग अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, दुईजना प्र.अ.लाई अन्तरवार्ता प्रश्नावली, १२ जना शिक्षकहरूसँग प्रश्नावली, अभिभावकसँग अन्तरवार्ता, अवलोकन र दस्तावेजको अध्ययन जस्ता साधनहरूका निर्माण गरी सूचना संकलन गरिएको थियो । अध्ययनबाट प्राप्त भएका सूचनालाई उद्देश्यको आधारमा रहि विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

४.१ उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था

यस अध्ययनका लागि छनोटमा परेका विद्यालयमा उदार कक्षोन्नति नीति र शैक्षणिक व्यवस्थापन, उदार कक्षोन्नति नीति र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, कमजोर विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तर वृद्धि गर्न विद्यालयले अपनाएका सुधारका उपायहरू, उदार कक्षोन्नति नीति र मूल्याङ्कन विधि, कार्यसंचयिकाको निर्माण, प्रयोग र उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गराउन विद्यालयले अपनाएको प्रक्रिया सम्बन्धमा प्र.अ.सँग अन्तर्वार्ता, शिक्षकहरूसँग प्रश्नावली, अभिभावकसँग अन्तर्वार्ता र दस्तावेजको अध्ययन गरिएको थियो । यी साधनहरूबाट प्राप्त सूचनालाई निम्न शीर्षकमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१.१ उदार कक्षोन्नति नीति र शैक्षणिक व्यवस्थापन

उदार कक्षोन्नति नीति विकासशील देशहरूको प्राथमिक तहमा ल्याइएको एउटा नयाँ अवधारणा हो । अध्ययनको छनोटमा परेका दुवै विद्यालयमा विगत ३ वर्षदेखि यो नीति लागू गरिएको हो । यो नीति नयाँ भएको कारणले व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्दा विविध समस्याहरू देखापरेका छन् । त्यस मध्ये शैक्षणिक व्यवस्थापनलाई प्रमुख समस्याका रूपमा लिन सकिन्छ । विद्यालयको शैक्षणिक व्यवस्थापनलाई सुधार गरेर उदार कक्षोन्नति नीतिलाई कार्यान्वयन गराउँदा प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन हुन सक्ने देखिन्छ । शैक्षणिक व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठा व्यवस्थापनका भौतिक र मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन पर्दछन् ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन भन्नाले शिक्षण सिकाइका लागि विद्यार्थीका क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गर्न र कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइका लागि भौतिक प्रबन्ध गर्ने समेतको कार्यलाई

बुझिन्छ । विद्यार्थीको पठनपाठन कार्यलाई सहज र प्रभावकारी बनाउनको लागि व्यवस्थित कक्षाकोठाको आवश्यकता पर्दछ । पाठ्यक्रमले कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरण व्यवस्थापन गरी दुई भागमा विभाजन गरेको छ । जसको तल क्रमशः व्याख्या गरिएको छ ।

भौतिक व्यवस्थापन पक्ष

कक्षाकोठा व्यवस्थापनका आधारहरू अन्तर्गत विद्यालयमा भएको भौतिक व्यवस्थापन पक्षको वारेमा शिक्षकहरूबाट लिइएको सूचना र अवलोकनबाट प्राप्त सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं ४.१

भौतिक व्यवस्थापन पक्षका आधार र अवस्थाबीच तुलना

क्र.स	भौतिक व्यवस्थापनका आधार	प्राप्त अवस्था	विद्यालयहरू	
			बालमन्दिर प्रा.वि.	सरस्वती मा.वि.
१	कक्षाकोठाको आकार	विद्यार्थी खचाखच भरिएको अनुपयुक्त		
२	सरसफाई	केही मात्रामा सफा सफासुगंध	×	×
३	बसाई व्यवस्थापन	होचा विद्यार्थी अगाडि र अग्ला विद्यार्थी पछाडी छात्र र छात्रा एउटै बेन्चमा जुन विद्यार्थी अगाडि आउँछ त्यहि विद्यार्थी अगाडी बस्ने नियम छात्राहरू एउटै बेन्चमा	×	×
४	फर्निचरको व्यवस्था	विद्यार्थीको स्तर अनुसार भएको विद्यार्थीको स्तर अनुसार नभएको पर्याप्त नभएको	×	×
५	प्रकाशको व्यवस्था	उपयुक्त मात्रामा केही मात्रामा	×	×
६	कक्षाकोठाको सजावट	भित्तामा सफा रङ लगाएको महत्त्वपूर्ण व्यक्तिका तस्वीर र चार्ट		×

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठाको आकार, सरसफाइ, बसाइ व्यवस्थापन, फर्निचरको व्यवस्था प्रकाशको व्यवस्था र कक्षाकोठाको सजावट जस्ता पक्षहरूमा अध्ययन

गरिएको थियो । कक्षाकोठा सामान्यतया ९ फिट उचाइ भएका घामपानीबाट बचाउ हुने किसिमको हनुपर्ने र कक्षागत क्षेत्रफल पूर्वप्राथमिक र प्राथमिक तहको हकमा ०.७५ वर्गमिटर हनुपर्नेमा (शिक्षा नियमावली, २०५९) सोही अनुसार भएको पाइयो । विद्यार्थी संख्या धेरै (५२, ५६) भएकाले कक्षाकोठा खचाखच भरिएको थियो । कक्षाकोठा समूह कार्य गर्ने स्थान नभएकोले विद्यार्थीलाई समूहकार्य गराउन असजिलो भएको शिक्षकहरूको गुनासो पाइयो । कक्षाकोठाको सरसफाइ हेर्दा एउटा विद्यालयमा केहि कागजका टुक्राहरू फालेको देखियो भने अर्को सफासुगधर देखियो । विद्यार्थीहरूको बसाइ व्यवस्थापनलाई हेर्दा बेन्चहरू दुवै लहरमा राखिएका पाइयो । एउटा विद्यालयमा होचा विद्यार्थी अगाडि र अग्ला विद्यार्थी पछाडि बस्ने रहेको देखियो भने अर्को विद्यालयमा जुन विद्यार्थी अगाडि आउँछ, उही विद्यार्थी अगाडि बस्ने गरेको शिक्षकहरूले बताए । दुवै विद्यालयमा फर्निचरको व्यवस्था विद्यार्थी संख्याको अनुपातमा कम थियो । एउटा बेन्चमा ६ जना विद्यार्थीहरू कोचिएर बस्नु परेको अवस्था थियो । कक्षाकोठामा आवश्यक प्रकाशको व्यवस्थाका लागि एउटा विद्यालयमा २ वटा भ्याल थियो भने अर्को विद्यालयको कक्षाकोठामा एउटा मात्र भ्याल थियो । कक्षाकोठाको सजावटमा भित्तामा महत्त्वपूर्ण व्यक्तिका तस्वीर र भनाइहरू राखिएको थियो ।

समग्रमा भौतिक पक्षहरूको व्यवस्थापन कमजोर रहेको पाइयो । विद्यार्थी संख्याको आधारमा कक्षाकोठा नहुनु, बसाइको व्यवस्था नमिल्नु, विद्यार्थी संख्याको आधारमा फर्निचर नपुग्नु जस्ता समस्याहरू रहेको पाइयो । यी पक्षहरूमा सुधार गरेमा निरन्तर मूल्याङ्कन नीति कार्यान्वयन गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

मनोवैज्ञानिक वातावरण व्यवस्थापन पक्ष

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा भौतिक पक्षका साथसाथै मनोवैज्ञानिक पक्षलाई पनि उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई डर, त्रास विना निर्भिकताका साथ शिक्षण सिकाइ कार्यमा लाग्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु नै मनोवैज्ञानिक वातावरणको व्यवस्थापन गर्नु हो । विद्यालयमा मनोवैज्ञानिक वातावरणको व्यवस्थापन गर्न के-कस्ता प्रयास गरिएको छ भन्ने समबन्धमा शिक्षकहरूबाट प्राप्त सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.२

मनोवैज्ञानिक वातावरण व्यवस्थापन पक्षका आधार र अवस्था बीच तुलना

क्र.स.	मनोवैज्ञानिक वातावरण व्यवस्थापनका आधार	प्राप्त अवस्था	विद्यालयहरू	
			वालमन्दिर प्रा.वि	सरस्वती मा.वि
१	वाह्य बाधाहरू	) असर नगरेको		
२	संवेगात्मक बाधा	) ध्यान नदिएको		
३	आन्तरिकता उत्सुकता	) विद्यार्थीहरूका स्तर अनुसारका अतिरिक्त क्रियाकलापको माध्यमबाट विषयवस्तुको प्रस्तुती		
४	थकावट	) ध्यान नदिएको		
५	विद्यार्थीको स्वास्थ्य	) ध्यान नदिएको		
६	विद्यार्थी सक्रियता	) बीचबीचमा प्रश्न गर्ने) छलफल गराउने, समूह कार्य) पृष्ठपोषण दिने) प्रोत्साहन दिने		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथिको तालिकाको आधारमा हेर्दा विद्यालयमा वाह्य बाधाहरू (जस्तै : कक्षाकोठाको तापक्रम, कोलहाल, डरलाग्दा आवाजहरू) ले कुनै असर गरेको पाइएन । पठनपाठन गर्दा विद्यार्थीहरूको संवेगात्मक बाधा (जस्तै : चिन्ता, डर, तनाव) लाई बुझेर अध्ययन नगराएको भन्ने शिक्षकहरूको भनाइ रहेको थियो । विद्यार्थीहरूको थकावट र स्वास्थ्यलाई पनि दुवै विद्यालयले ध्यान दिएर शिक्षण गरेको पाइएन । सिकाइमा विद्यार्थीको सक्रियताका लागि विचबिचमा प्रश्न गर्ने, छलफल गर्ने, समूह कार्य गराउने र सिकाइमा विद्यार्थीले देखाएका क्रियाकलाप प्रति प्रोत्साहन दिने, पृष्ठपोषण दिने र स्यावासी दिने गरेको शिक्षकहरूको भनाइ पाइयो । दुवै विद्यालयले मनोवैज्ञानिक वातावरणलाई उचित रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकेको पाइएन ।

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको उत्प्रेरणाको सिद्धान्तले विद्यालयको आकर्षक भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरणीय व्यवस्थापनले विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति प्रेरित गर्ने उल्लेख गरेको छ, तर अध्ययन क्षेत्रको विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन पक्षले विद्यार्थीलाई प्रेरित गर्न सकेको पाइएन । तर मनोवैज्ञानिक वातावरणको व्यवस्थापनले भने केही प्रेरित गरेको पाइयो । जस्तै वाह्य बाधाहरूले असर नगर्नु, विद्यार्थीहरूका स्तर अनुसार अतिरिक्त क्रियाकलाप माध्यमबाट शिक्षण गर्नु, सिकाइमा विद्यार्थीले देखाएका क्रियाकलाप प्रति प्रोत्साहन दिने, पृष्ठपोषण दिने र स्यावासी दिने गरेको पाइयो । जनुकेही हदसम्म भए पनि उत्प्रेरणाको सिद्धान्तसँग मेल खाएको देखिन्छ ।

४.१.२ उदार कक्षोन्नति नीति र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

पाठ्यक्रमले तोकेका विषयवस्तुलाई कक्षाकोठामा शिक्षकले प्रस्तुत गर्ने प्रक्रियालाई नै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनिन्छ । विद्यार्थीहरूमा चाहेको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनका लागि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरिन्छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप जति राम्रो हुनु सक्थो

त्यति नै राम्रा ज्ञान र सीप हासिल हुन सकछ । अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी सूचना संकलन गर्नको लागि दुवै विद्यालयका एउटा/एउटा गणित विषयको कक्षा अवलोकन र शिक्षकहरूसँग अन्तरवार्ता गरिएको थियो । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरे अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको विवरण र अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी सूचना अनुसूची १ र ४ बाट प्राप्त प्रतिक्रियाको आधारमा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ

तालिका नं. ४.३
शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका विवरण

क्र.सं.	पाठ्यक्रमले निर्धारण गरे अनुसार गर्नुपर्ने क्रियाकलाप	विद्यालयले गरेका कार्यहरू/विवरणहरू	
		कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तर्वार्ता
१	विद्यार्थी पूर्वज्ञान थाहा पाउने <ul style="list-style-type: none"> । कुराकानी गरेर । प्रश्नोत्तर गरेर । अभिलेख अध्ययन गरेर 	जानकारी नलिएको	जानकारी नलिएको
२	पाठयोजनाको प्रयोग <ul style="list-style-type: none"> । विद्यार्थीको स्तरअनुसार उनीहरूलाई आकर्षित गर्ने खालका क्रियाकलाप समावेश गरेर 	नबनाएको	नबनाएको
३	कक्षाको प्रारम्भ <ul style="list-style-type: none"> । पूर्वपाठको स्मरण गराएर, रुचि र आवश्यकता अनुसार विषयवस्तुमा प्रवेश 	पूर्वपाठको स्मरण गराएर विषयवस्तुमा प्रवेश	पूर्वपाठको स्मरण गराएर विषयवस्तुमा प्रवेश
४	शिक्षण विधि <ul style="list-style-type: none"> । शिक्षक सहजकर्ता, विद्यार्थी सक्रिय, समूहकार्य, परियोजनाकार्य, प्रश्नोत्तर र छलफल 	प्रश्नोत्तर विधि, समस्या समाधान विधि	समूहकार्य, समस्या, समाधान र प्रश्नोत्तर
५	शैक्षिक सामग्री <ul style="list-style-type: none"> । विषयवस्तुसँग सम्बन्धित सामग्री 	प्रयोग नगरेको	विद्यालयमा उपलब्ध भएका सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने गरेको
६	सिकाइमा सक्रियता <ul style="list-style-type: none"> । रुचि र क्षमताका आधारमा फरक फरक तरिकाबाट शिक्षण । कमजोर विद्यार्थीलाई थप अभ्यास तथा क्रियाकलाप, तीक्ष्ण विद्यार्थीलाई थप सिकाइ अवसर 	स्तरअनुसार अतिरिक्त क्रियाकलापका माध्यमबाट शिक्षण गर्ने र कमजोर विद्यार्थीलाई बढी ध्यान दिने गरेको	स्तरअनुसार अतिरिक्त क्रियाकलापका माध्यमबाट शिक्षण गर्ने र कमजोर विद्यार्थीलाई बढी ध्यान दिने गरेको
७	मूल्याङ्कन <ul style="list-style-type: none"> । निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने : अवलोकन, सहपाठी मूल्याङ्कन, अभिभावक सम्पर्क र कार्यसंचयिकाबाट गर्ने 	प्रश्नोत्तर, लिखित र मौखिक प्रश्न गरेर	प्रश्नोत्तर, कक्षाकार्य र गृहकार्य गरेर
८	पाठको समाप्ती <ul style="list-style-type: none"> । सारांश बताएर 	सारांश बताएर	सारांश बताएर
९	गृहकार्य <ul style="list-style-type: none"> । लेखाइ सीप विकास गर्ने ज्ञान सीप र धारणाको मूल्याङ्कन गर्ने खालका 	पाठ्यपुस्तकका अभ्यास तथा क्रियाकलापमा दिने र हेर्ने गरेको	पाठ्यपुस्तकका अभ्यास तथा क्रियाकलाप दिने र हेर्ने गरेको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा कुनै पनि शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको पूर्वज्ञानवारे जानकारी लिएको पाइएन । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा पाठयोजना विना नै शिक्षण गरेको पाइयो । कक्षा प्रारम्भ गर्दा सबै शिक्षकहरूले पूर्वपाठको स्मरण गराउँदै विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने गरेको पाइयो । पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेअनुसार शिक्षण विधि विद्यार्थी केन्द्रित हुनुपर्ने जसमा समूहकार्य, परियोजना कार्य र छलफल जस्ता विधि प्रयोग गरिनुपर्ने भएता पनि शिक्षकहरूले प्रश्नोत्तर र समस्या समाधान विधि प्रयोग गरेको देखियो । शैक्षिक सामग्री दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने गरेको देखिएन । विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा सक्रिय बनाउनका लागि उनीहरूका स्तरअनुसारका अतिरिक्त क्रियाकलाप कथा, खेल, प्रदर्शन विधिबाट शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्दा पाठ्यक्रमले निरन्तर मूल्याङ्कनका साधनहरू अपनाउने सिफारिस गरेको भए तापनि शिक्षकहरूले प्रश्नोत्तर, कक्षाकार्य र गृहकार्यबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । पाठको समाप्ती दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले सारांश बताएर गर्ने गरेको पाइयो भने दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले गृहकार्य पाठ्यपुस्तकका अभ्यास र क्रियाकलापमा दिने गरेको पाइयो ।

समग्रमा दुवै विद्यालयका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र पाठ्यक्रमले उल्लेख गरे अनुसारका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका पक्षसँग धेरै भिन्नता रहेको पाइयो । विद्यालयमा गरिने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पाठ्यक्रमले उल्लेख गरे अनुसार बनाउन सके शिक्षण सिकाइ अर्थपूर्ण र प्रभावकारी हुने देखिन्छ । जसले गर्दा निरन्तर मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुन्छ र यसबाट उदार कक्षोन्नति नीति लागु गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको उत्प्रेरणाको सिद्धान्तले शिक्षकहरूले शिक्षण नयाँ तरिकाबाट, आकर्षक तरिकाबाट, उत्साह जगाउन र मौलिक तरिकाबाट शिक्षण सुरु गर्ने र सिकाइमा आवश्यकता अनुसार पुनर्वलको प्रयोग गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुने उल्लेख गरेको छ । अध्ययन क्षेत्रका शिक्षकहरूले कक्षा प्रारम्भ गर्दा पूर्वपाठको स्मरण गराउने गरेको पाइयो । शिक्षण सिकाइको क्रममा शिक्षक कक्षाको चारैतिर घुमेर, प्रश्नोत्तर र समस्या समाधान जस्ता विधिहरूद्वारा शिक्षण गरेको पाइयो । शिक्षणकै क्रममा शिक्षकले खेलको माध्यमबाट आकर्षक तरिकाले विषयवस्तु प्रस्तुत गरेको र विद्यार्थीका सही क्रियाकलापप्रति राम्रो, धेरै राम्रो जस्ता मौखिक पुनर्वलको प्रयोग गरेर सिकाइप्रति प्रेरित गरेको पाइयो । जुन उत्प्रेरणाको सिद्धान्तसँग धेरै हदसम्म मिल्दो देखिन्छ ।

४.१.३ विद्यार्थीहरूको सिकाइको स्तर वृद्धि गर्न विद्यालयले अपनाएका उपायहरू

उदार कक्षोन्नति नीतिमा विद्यार्थीहरूले प्रत्येक पाठबाट अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको अवस्थामा शिक्षकहरूले सुधारका उपायहरू अपनाएर विद्यार्थीको सिकाइ

स्तर वृद्धि गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । पाठ्यक्रमले सिकाइको स्तर वृद्धि गर्न उल्लेख गरेका उपायहरू र विद्यालयले अपनाउने गरेका उपायहरू तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.४

कमजोर विद्यार्थीहरूको सिकाइस्तर वृद्धि गर्न विद्यालयले अपनाउने गरेका उपायहरू

क्र.सं.	पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उपायहरू	विद्यालयले अपनाएका उपायहरू	शिक्षकहरू	
			प्रयोग गर्ने शिक्षक जम्मा १२ (%)	प्रयोग नगर्ने शिक्षक (%)
१	अभिभावकलाई ट्यूसनको व्यवस्था गर्न लगाउने	ट्यूसनको व्यवस्था गरेको	७ (५८)	५ (४२)
२	छुट्टै समयमा कमजोर विद्यार्थीलाई बढी अवसर दिने गरेको	व्यवस्था नभएको	-	-
३	कक्षा समयमै कमजोर विद्यार्थीहरूलाई बढी अवसर	कक्षा समयमा कमजोर विद्यार्थीहरूलाई बढी अवसर दिएको	८ (६७)	४ (३३)
४	अभिभावकलाई सिकाइ वातावरण राम्रो बनाउन सुझाव दिने	राम्रो मेहेनत गर्न सुझाव दिने गरेको	७ (५८)	५ (४२)
५	बालबालिका बीच आफूले सिकेका कुरा अरुलाई सिकाउन उत्प्रेरित गर्ने	सहयोगात्मक सिकाइ, पुरस्कार र प्रशंसा दिएर सिकाउने गरेको	८ (६७)	४ (३३)
६.	शिक्षण विधि परिवर्तन	शिक्षण विधि परिवर्तन गरेको	९ (७५)	३ (२५)

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा छुट्टै समयमा कमजोर विद्यार्थीलाई बढी अभ्यास तथा क्रियाकलाप गराउने बाहेक पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका अन्य उपायहरू विद्यालयले अपनाउने गरेको पाइयो । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उपायहरू मध्ये बढीले शिक्षण विधिमा परिवर्तन गरी पढाउने गरेको (७५%) र बढी मेहेनत गर्न सुझाव दिने गरेको (५८%) पाइयो । उक्त तथ्याङ्कको आधारमा पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेका अधिकांश आधारहरूलाई विद्यालयले अपनाउने गरेको पाइए तापनि सुधारको लागि अति आवश्यक पर्ने छुट्टै समयमा कमजोर विद्यार्थीलाई बढी अवसर नदिने गरेको देखियो ।

४.१.४ उदार कक्षोन्नति नीति र मूल्याङ्कनका विधि

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन शिक्षण सिकाइ प्रक्रियासँग निरन्तर रूपमा चल्ने पद्धति हो । यस मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीहरूले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखाएको सहभागिता र दक्षता मूल्याङ्कन गरेर विद्यार्थीको सिकाइ स्तर पत्ता लगाएर आवश्यक सहयोग प्रदान गरिन्छ, जसले गर्दा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र २०६७ ले विद्यार्थीलाई कक्षोन्नति गर्दा निम्न साधनहरू अपनाउन उल्लेख गरेको छ ।

तालिका नं. ४.५

उदार कक्षोन्नतिमा अपनाउने गरिएको निरन्तर मूल्याङ्कन विधि

क्र.सं.	निर्देशिकामा उल्लेख भएका विधि र पक्ष		विद्यालयको प्रयोग विधि र पक्ष	
	विधि	पक्ष	विधि	पक्ष
१	अवलोकन	आचरण, व्यवहार, सीप, सरसफाइ, रुचि, आत्मविश्वास, नेतृत्व सहयोग	अवलोकन	अनुशासन, सरसफाइ सक्रियता, इमान्दारिता, हेर्ने गरेको
२	कक्षाकार्य गृहकार्य	प्रश्नोत्तर, छलफल, समूहकार्य, परियोजना कार्य	कक्षाकार्य गृहकार्य	पाठ्यपुस्तकमा दिइएका अभ्यास तथा क्रियाकलाप गर्न लगाउने गरेको
३	हाजिरी	उपस्थितिका आधारमा दैनिक टिपोट गरेर	हाजिरी	दैनिक टिपोट गर्ने गरेको
४	आत्ममूल्याङ्कन	विद्यार्थी स्वयम्ले मूल्याङ्कन गर्न सक्ने पक्ष	आत्म मूल्याङ्कन	नगरेको
५	सहपाठी मूल्याङ्कन	सहपाठी मूल्याङ्कन ढाँचाका आधारमा, विद्यार्थीहरूका सिकाइका पक्षमा	सहपाठी मूल्याङ्कन	विद्यार्थीहरूको सहपाठी मूल्याङ्कन गर्ने र सहयोगात्मक सिकाइ गर्ने गरेको
६	अभिभावक सम्पर्क	आज्ञाकारिता, सामाजिक सक्रियता, सामाजिक सम्बन्ध	अभिभावक सम्पर्क	पठन, पाठनबारेमा गर्ने गरेको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथिको तालिकामा उदार कक्षोन्नति गर्न निर्देशिकामा उल्लेख भएका पक्ष र विद्यालयले प्रयोग गरेका विधि र पक्ष उल्लेख गरिएको छ । निर्देशिकामा विद्यार्थीका आचरण, सीप, आत्मविश्वास, नेतृत्व सहयोग जस्ता पक्षको अवलोकन गर्न उल्लेख गरेको भए तापनि विद्यालयले अवलोकन गर्दा विद्यार्थीको सक्रियता, अनुशासन, सरसफाइ र इमान्दारिता जस्ता पक्षहरूको अवलोकन गर्ने गरेको भन्ने शिक्षकको भनाइ पाइयो । कक्षाकार्य र गृहकार्य पाठ्यपुस्तकमा दिइएका अभ्यास तथा क्रियाकलापमा नै गराउने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूको हाजिरी दैनिक उपस्थितिको आधारमा रजिष्टरमा टिपोट गरेर अभिलेख राख्ने गरेको शिक्षकहरूले

बताए । विद्यार्थीहरूलाई सहपाठी मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नभए तापनि तीक्ष्ण विद्यार्थीले कमजोर विद्यार्थीलाई सहयोग गर्ने गरेको पाइयो । अभिभावक सम्पर्कबाट सामाजिक सम्बन्ध, सक्रियता र आज्ञाकारिताको बारेमा जानकारी लिन निर्देशिकाले व्यवस्था गरेको भए तापनि शिक्षकले अभिभावकसँग सम्पर्क भएको बेलामा विद्यार्थीको पठनपाठनको बारेमा जानकारी लिने गरेको पाइयो समग्रमा निर्देशिका अनुसार नै विद्यार्थी मूल्याङ्कनका विधिहरूको प्रयोग गरेको पाइएन । यस सम्बन्धमा शिक्षकहरूसँग प्रश्न गर्दा आफूहरूलाई जानकारी भए सम्मका विधिहरू प्रयोग गरेको बताए र आफूलाई यी विधिहरू कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने बारेमा जानकारी नभएको बताए ।

४.१.५ उदार कक्षोन्नति नीतिमा कार्यसंचयिकाको निर्माण र प्रयोग

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६७) ले विद्यार्थीको प्रगति अभिलेख राख्न हरेक कक्षाको विषयगत फायल राखिनुका साथै छुट्टाछुट्टै व्यक्तिगत फायल राख्न कार्यसंचयिका व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । पाठ्यक्रमले कार्यसंचयिकामा समेट्न निर्धारण गरेका पक्षहरू र विद्यालयले समेटेको पक्षलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.६

कार्यसंचयिकामा समेटिएका पक्षहरू

क्र.सं.	पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका पक्ष	विद्यालयले समेटेको पक्ष
१	विषयगत उपलब्धि स्तर	विषयगत उपलब्धि स्तर
२	हाजिरी	हाजिरी रेकर्ड राख्ने गरेको
३	विद्यार्थीको सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक विवरण	विद्यार्थीको आर्थिक विवरण राख्ने गरेको
४	अभिभावकका सुभावा	अभिभावकका सुभावा रेकर्ड राख्ने गरेको
५	कक्षाकार्य, गृहकार्य	कक्षाकार्य गृहकार्य रेकर्ड राख्ने गरेको
६	व्यवहार परिवर्तन	सिर्जनात्मक कार्य रेकर्ड राख्ने गरेको
७	अतिरिक्त क्रियाकलाप	अतिरिक्त क्रियाकलाप रेकर्ड राख्ने गरेको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

अध्ययन क्षेत्रका १२ जना शिक्षकहरू मध्ये ५ जना शिक्षकले मात्र कार्यसंचयिका निर्माण र प्रयोग गरेको पाइयो । कार्यसंचयिका निर्माण गरेका शिक्षकहरूले पनि पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेका ढाँचामा निर्माण गर्ने गरेको पाइएन । यस सम्बन्धमा शिक्षकहरूसँग प्रश्न गर्दा कार्यसंचयिका निर्माण गर्दा व्यवहारिक ज्ञान सीप चाहिने भएकोले यस सम्बन्धमा आफूहरूलाई जानकारी नभएको बताए । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको सम्पूर्ण पक्षहरूलाई समेट्न शिक्षक एकलो प्रयासबाट सम्भव नहुने भएकोले यसमा प्र.अ., शिक्षक प्रशासन र अभिभावकको सहयोग आवश्यक देखिन्छ ।

कार्यसञ्चयिकाको प्रयोग विद्यार्थीको स्तरोन्नति गर्ने आधारका रूपमा प्रयोग गर्न र विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिस्तर देखाउन प्रयोग गर्नुपर्ने पाठ्यक्रममा उल्लेख छ तर अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयका अधिकांश शिक्षकहरूले यसको प्रयोग नै नगरेको पाइयो । प्रत्येक विद्यार्थीको कार्यसञ्चयिका आ-आफ्ना अभिभावकलाई चौमासिक रूपमा विद्यालयमा बोलाइ सिकाइ उपलब्धिको स्तर जानकारी गराउनुपर्ने भए पनि विद्यालयले उपलब्धि स्तर समबन्धमा जानकारी गराउने नगरेको पाइयो ।

४.१.६ उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गराउन विद्यालयले अपनाएको प्रक्रिया

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको माध्यमद्वारा उदार कक्षोन्नति गराउने नीतिको प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ उपलब्धिका आधारमा आवश्यकता अनुसार निरन्तर सिकाइ अवसर प्रदान गरी विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा सुधार गर्नु हो । पा.वि.के. (२०६७) ले उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको क्रममा निम्न प्रक्रिया अवलम्बन गर्न उल्लेख गरेको छ ।

- १) पाठ्यक्रममा उल्लेखित सिकाइ उपलब्धिलाई नै आधार मानि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तथा मूल्याङ्कन गर्ने । पाठ्यक्रमको मर्मअनुसार शिक्षण योजना निर्माण तहदेखि नै निरन्तर मूल्याङ्कनको बारेमा ठोस कार्ययोजना तयार गरी सो अनुसार शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अपनाउने ।
- २) कमजोर विद्यार्थीहरूका लागि सुधारात्मक शिक्षण र विशेष ध्यान दिइ प्रोत्साहन गर्ने ।
- ३) शिक्षण सिकाइको क्रममा विद्यार्थीको आवश्यकता अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विविधता ल्याइ उनीहरूको क्षमता अनुसार सिकाइ अभिवृद्धि गराउने ।
- ४) शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तयार गर्दा नै मूल्याङ्कनको माध्यम के हुने भनेर निश्चित गर्ने ।
- ५) विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको नियमित मूल्याङ्कन गरी अभिलेख राख्ने ।
- ६) विद्यार्थीको कार्यसञ्चयिका निर्माण र यसलाई आधुनिक गरिदिने प्रत्येक महिना विद्यार्थीको प्रगति प्रतिवेदन अभिभावकलाई बोलाएर जानकारी गराउने ।
- ७) प्रत्येक शिक्षकले प्रत्येक कक्षा र प्रत्येक विषयका लागि छुट्टाछुट्टै मूल्याङ्कन फारमहरू प्रयोग गर्ने ।
- ८) मूल्याङ्कन नतिजाको विश्लेषण गरी कुन कुन कक्षामा कुन कुन विषयको औषत उपलब्धिस्तर कम भयो र कुन कुन राम्रो भयो भनि विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू, प्र.अ. र शिक्षकहरू बीच छलफल चलाउने ।

अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरूले उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गर्दा निम्न प्रक्रियाहरू अवलम्बन गर्ने गरेको पाइयो :

- १) कमजोर विद्यार्थीहरूलाई कक्षा समयमै बढी ध्यान दिने, थप अभ्यास र क्रियाकलाप गर्न लगाउने ।

- १) तीक्ष्ण विद्यार्थीहरूलाई प्रशंसा पुरस्कार दिएर सिकाउने र कमजोरलाई मेहनत गर्न सुझाव दिने गरेको ।
- २) सिकाइमा विद्यार्थीहरूलाई उत्प्रेरित गर्न अतिरिक्त क्रियाकलापका माध्यमबाट विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने गरेको ।
- ३) शिक्षणमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरू अपनाउने गरेको ।
- ४) निरन्तर मूल्याङ्कनका विधिहरू अवलोकन, हाजिरी, कक्षाकार्य, गृहकार्यलाई उदार कक्षोन्नतिका आधारका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको ।
- ५) शिक्षकहरूले कार्यसंचयिकाको निर्माण गर्न थालेको र विद्यार्थीको वार्षिक परीक्षाफल वितरण गर्दा अभिभावकहरूलाई बोलाएर सुझाव दिने गरेको ।

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका प्रक्रिया र विद्यालयले कार्यान्वयन गरेका प्रक्रियाहरू बीचमा निम्नानुसार भिन्नता देखियो :

तालिका नं.४.७

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका प्रक्रिया र विद्यालयले कार्यान्वयन गरेका प्रक्रियाहरू बीचमा देखिएका भिन्नता

क्र.सं.	पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका प्रक्रिया	विद्यालयले कार्यान्वयन गरेको प्रक्रिया
१	सिकाइ उपलब्धिलाई आधार मानी शिक्षण योजना र मूल्याङ्कन गर्ने	सिकाइ उपलब्धिको आधारमा शिक्षण योजना नबनाएको
२	कमजोर विद्यार्थीलाई सुधारात्मक शिक्षण र विशेष ध्यान दिइ प्रोत्साहन दिन	कमजोर विद्यार्थीलाई कक्षा समयमा बढी ध्यान दिने गरेको
३	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा मूल्याङ्कनको माध्यम निश्चित गर्ने	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा मूल्याङ्कनको माध्यम निश्चित नगरेको
४	प्रत्येक महिनामा विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरण अभिभावकहरूलाई जानकारी दिने	विद्यार्थीको वार्षिक परीक्षा परिणाम वितरण गर्दा अभिभावकहरूलाई बोलाएर सुझाव दिने गरेको
५	प्रत्येक कक्षा र विषयको मूल्याङ्कन फाराम प्रयोग गर्ने	मूल्याङ्कन फाराम प्रयोग नगर्ने गरेको
६	विद्यार्थीको नतिजाको विश्लेषण गरी विद्यालय व्यवस्थापनका सदस्यहरू, प्र.अ. र शिक्षकहरूको बीच छलफल	विद्यालयको आर्थिक भौतिक व्यवस्थापनका बारेमा छलफल चलाउने ।

स्रोत :स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

यस सम्बन्धनमा शिक्षकहरूलाई प्रश्न गर्दा आफूहरूलाई जानकारी भएसम्म यसलाई कार्यान्वयन गराउन प्रयास गरेको पाइयो । यसलाई कार्यान्वयन गराउन यससम्बन्धी नै तालिम, गोष्ठीको आयोजना गरिनुपर्ने भनाइ रहेको पाइयो । समग्रमा व्यवहारिक रूपमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीबाट उदार कक्षोन्नति नीति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको देखिएन । यसका लागि पहिले विद्यालयलाई स्रोत, साधन सम्पन्न बनाउनुपर्ने, शिक्षकको दक्षता विकासको लागि तालिम, गोष्ठीको आयोजना गरिनु पर्ने, अभिभावकहरूमा चेतनाको विकास

गर्ने र यो नीति कार्यान्वयन गराउने सम्बन्धमा भएका नीति नियमहरू कार्यान्वयन गराउने सम्बन्धित निकायले आवश्यक सहयोग गरिदिनेमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

४.२ प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीतिद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि

यस अध्ययन कार्यको दोस्रो उद्देश्य उदार कक्षोन्नति नीतिद्वारा प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि पत्ता लगाउनु रहेको थियो । विद्यार्थीको उपलब्धिलाई विभिन्न माध्यमद्वारा मापन गर्न सकिने भए तापनि यहाँ उपस्थिति विवरण र विद्यार्थीको प्राप्ताङ्क सम्बन्धमा विषयवस्तुलाई समावेश गरी अध्ययन गरिएको छ ।

४.२.१ उदार कक्षोन्नति नीतिले विद्यार्थीको उपस्थितिमा पारेको प्रभाव

उदार कक्षोन्नति नीतिले विद्यार्थीको उपस्थिति विवरणमा कस्तो प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा दुवै विद्यालयमा उदार कक्षोन्नति लागु भएको कक्षा (३) र लागु नभएका कक्षा (४) का विद्यार्थीहरूको उपस्थित रेकर्ड अध्ययन गरियो । विद्यालयको उपस्थिति रेकर्ड अध्ययनमा निम्नानुसारको सूचना प्राप्त भयो । विद्यार्थीको उपस्थिति रेकर्ड विवरण अनुसूचीमा दिइएको छ ।

तालिका नं. ४.८
विद्यार्थी औषत उपस्थिति दिन (जम्मा दिन)

कक्षा	बालमन्दिर प्रा.वि.	सरस्वती मा.वि.	जम्मा
३	१९२ (२१०)	१९१ (२१०)	१९२
४	१८९ (२१०)	१८८ (२१०)	१८९

स्रोत : विद्यार्थी हाजिरी अभिलेख, २०६६/०६७ ।

माथिको तालिकालाई हेर्दा दुवै विद्यालयमा कक्षा ३ का विद्यार्थीहरूको औषत उपस्थित दिन क्रमशः १९२ र १९१ छ र कक्षा ४ का विद्यार्थीहरूको औषत उपस्थित दिन १८९ र १८८ छ । कक्षा-३ का विद्यार्थीहरूको जम्मा औषत उपस्थिति दिन १९२ र कक्षा-४ का विद्यार्थीहरूको जम्मा औषत उपस्थिति दिन १८९ छ । उदार कक्षोन्नति लागु नभएका कक्षा (कक्षा ४) भन्दा लागु भएको कक्षा (कक्षा ३) मा उपस्थिति ३ दिन बढी छ । तसर्थ यहाँ उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीको उपस्थिति दरमा वृद्धि ल्याएको देखिन्छ । दुवै विद्यालय जम्मा २१० दिन खुलेको भए पनि अधिकांश विद्यार्थीहरूको उपस्थिति दर दुवै विद्यालयमा कम रहेको पाइयो ।

४.२.२ उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कमा पारेको प्रभाव

प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कलाई कस्तो प्रभाव पार्‍यो भन्ने सम्बन्धमा उदार कक्षोन्नति लागु भएको कक्षा र लागु नभएको कक्षाका विद्यार्थीहरूको

प्राप्ताङ्कलाई अध्ययन गर्दा निम्नानुसार सूचना प्राप्त भयो । प्राप्त सूचनाबाट मध्यक निकालिएको छ । जुन अनुसूचीमा दिइएको छ ।

तालिका नं. ४.९

उदार कक्षोन्नति लागू भएका र नभएका कक्षामा विभिन्न श्रेणी प्राप्त गर्ने विद्यार्थी संख्या

क्र.सं.	श्रेणी विवरण	विद्यालयहरू					
		बालमन्दिर प्रा.वि.		सरस्वति मा.वि.		जम्मा	
		कक्षा ३	कक्षा ४	कक्षा ३	कक्षा ४	कक्षा ३	कक्षा ४
१	क	१२ (२६)	८ (१७)	१४ (२८)	१० (२०)	२६ (२७)	१८ (१९)
२	ख	२० (४४)	१६ (३५)	२० (४०)	१८ (३६)	४० (४२)	३४ (३५)
३	ग	१४ (३०)	२२ (४८)	१६ (३२)	२२ (४४)	३० (३१)	४४ (४६)
	जम्मा	४६ (१००)	४६ (१००)	५० (१००)	५० (१००)	९६ (१००)	९६ (१००)

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६६/०६७ ।

उदार कक्षोन्नति लागू भएका कक्षाहरूमा मूल्याङ्कन गर्दा 'क', 'ख' र 'ग' गरी तीनवटा श्रेणीहरूमा विभाजन गर्ने गरेको हुँदा लागू नगरेका कक्षाका विद्यार्थीले प्राप्त गरेको अंकलाई पनि श्रेणी विभाजन गरी तुलना गरिएको छ । यसरी विभाजन गर्दा ७० प्रतिशत भन्दा बढी अंक ल्याउने 'क', ४०-७० प्रतिशत ल्याउनेलाई 'ख' र ४० भन्दा तल ल्याउनेलाई 'ग' श्रेणीमा राखिएको छ ।

माथिको तालिकाका आधारमा बालमन्दिर प्रा.वि.मा उदार कक्षोन्नति लागू भएका ३ का अधिकांश विद्यार्थी (४४%) 'ख' श्रेणीमा र उदार कक्षोन्नति लागू नभएका कक्षा-४ मा भने अधिकांश विद्यार्थी (४८%) 'ग' श्रेणीमा रहेको देखियो । त्यस्तै अर्को नतिजा सरस्वती मा.वि. सल्लेमा पनि कक्षा-३ मा धेरै विद्यार्थी (४०%) 'ख' श्रेणीमा र कक्षा ४ मा (४४ %) विद्यार्थी 'ग' श्रेणीमा परेको देखियो । दुवै विद्यालयमा कक्षा-३ मा सबैभन्दा बढी ४० (४२%) विद्यार्थीहरू 'ख' श्रेणीमा र कक्षा-४ मा ४४ (४६%) 'ग' श्रेणीमा उत्तीर्ण भएको देखियो ।

माथिको तालिकाको आधारमा विद्यार्थीहरूको सबै विषयको औषत उपलब्धि हेर्दा (अनुसूचीबाट) कक्षा-३ को विद्यार्थीहरूको औषत प्राप्ताङ्क ५२ छ । कक्षा-४ का विद्यार्थीहरूको औषत प्राप्ताङ्क ४६ र ४३ छ ।

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा श्रेणीगत आधारमा पनि उदार कक्षोन्नति लागू नगरेको कक्षामा भन्दा लागू गरेको कक्षामा राम्रो उपलब्धि देखिन्छ । त्यस्तै विद्यार्थीको औषत उपलब्धि पनि उदार कक्षोन्नति लागू नगरेको कक्षाको भन्दा लागू गरेको कक्षाको बढी देखिन्छ ।

४.३ उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू पहिचान गर्नु

उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनमा आएको तीनवर्षे भैसकेको छ तर पनि यो नीति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । यसलाई कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता समस्याहरू देखिएका छन् भन्ने सम्बन्धमा शिक्षा विभाग (२०६७) ले उल्लेख गरेका समस्या र यसलाई कार्यान्वयन गराउने वि.नि., प्र.अ., शिक्षक र अभिभावक (सरोकारवालाहरू) ले भोगेका समस्याहरूलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.१०

उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गराउँदा आइपरेका समस्याहरू

क्र.सं.	शैक्षिक स्मारिकामा उल्लेख गरिएका समस्याहरू	सरकारवालाहरूले भोगेका समस्याहरू
१.	प्राविधिक कमिकमजोरी	
	<ul style="list-style-type: none">)] निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनबारे धारणागत अस्पष्टता)] विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने दक्षताको कमी 	<ul style="list-style-type: none">)] यो मूल्याङ्कनबारे प्रष्ट हुन नसक्नु
२.	व्यवस्थापकीय कमिकमजोर	
	<ul style="list-style-type: none">)] विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षक संख्या अपुग)] शिक्षकको बढी कार्यबोभ)] विद्यार्थीको न्यून उपस्थिति)] शिक्षक र अभिभावक बीच सम्पर्क नहुनु)] अभिभावकमा चेतनाको कमी 	<ul style="list-style-type: none">)] विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक दरवन्दी कम)] भौतिक व्यवस्थापन पक्ष कमजोर रहनु)] अधिकांश शिक्षक तालिम अप्राप्त)] शिक्षकहरूमा विषयगत दक्षताको अभाव)] विद्यालयमा स्रोत र साधनको अभाव)] विद्यार्थी उपस्थिति न्यून हुनु ।)] एउटै कक्षामा विद्यार्थीका कमि कमजोरी पत्ता लगाएर पृष्ठपोषण दिन अप्ठ्यारो हुनु ।
३.	कार्यान्वयनमा प्रभावकारी अनुगमन नहुनु	
		<ul style="list-style-type: none">)] शिक्षक स्वयमूले शिक्षणमा लापरवाही गर्नु)] शिक्षकले परम्परागत शिक्षण विधि परिवर्तन गर्न नचाहनु ।)] अभिभावकहरूले परीक्षाबाट मात्र मूल्याङ्कन भएको राम्रो मान्नु ।
४.	कार्यान्वयनको प्रतिवद्धता र कार्यक्रममा कमि	
		<ul style="list-style-type: none">)] वि.नि. र प्र.अ.ले कक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन नगर्नु ।)] शिक्षकका समस्या समाधानमा पहल नगर्नु ।

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि उल्लेखित दुवै समस्याहरूमा समानता देखिन्छ । उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनका प्रमुख समस्याहरूमा शिक्षक तालिम अप्राप्त, विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन पक्ष कमजोर, स्रोत साधनको अभाव, परम्परागत सोच, दक्ष जनशक्तिको अभाव आदि रहेका छन् ।

४.३.१ उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू

निरन्तर मूल्याङ्कनद्वारा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गर्दा विविध समस्याहरू आएको कुरा वि.नि., प्र.अ. र शिक्षकहरूबाट पाइयो । यी समस्याहरू समाधान सम्बन्धमा (शिक्षा विभाग, २०६७) र सरोकारवालाहरूले दिएका समस्या समाधानका उपायहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.११

समस्या समाधानका उपायहरू

क्र.सं.	शैक्षिक स्मारिकामा उल्लेख गरिएका समाधानका उपायहरू	सरोकारवालाहरूले दिएका समाधानका उपायहरू
१.	शिक्षक तालिम :	
	<ul style="list-style-type: none"> ■ निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको सैद्धान्तिक ज्ञान ■ विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने व्यवहारिक सीप ■ प्रगति अभिलेख राख्ने सीप ■ धेरै विद्यार्थी भएको कक्षा व्यवस्थापन गर्ने सीप ■ अभिभावक सम्पर्क र सम्बन्ध बढाउने सीप 	<ul style="list-style-type: none"> ■ शैक्षिक सत्रको सुरुमै तालिम, अभिमुखीकरण दिने ■ शिक्षकलाई बालकेन्द्रित शिक्षण विधि अपनाउन प्रोत्साहन दिनुपर्ने ■ स्थानीय शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्नुपर्ने ■ अभिभावक चेतना जगाउनु पर्ने ■ शिक्षकमा दायित्ववोध हुनुपर्ने
२.	पर्याप्त स्रोत र साधनको व्यवस्था	<ul style="list-style-type: none"> ■ विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षक दरवन्दी थप हुनुपर्ने ■ भौतिक व्यवस्थापन पक्ष बलियो बनाउनु पर्ने
३.	प्रभावकारी अनुगमन र निरीक्षण	<ul style="list-style-type: none"> ■ नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षण
४.	नीति निर्माण र कार्यक्रम कार्यान्वयन गराउने पक्ष बीच सहकार्य	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७ ।

माथि उल्लेखित दुवै अवस्थामा समस्या समाधानका अधिकांश उपायहरूमा समानता देखिन्छ । उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गर्दा देखापरेका समस्याहरू समाधान गर्नको लागि शिक्षक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने, विद्यालयलाई स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनुपर्ने, शिक्षक दरवन्दी थप, नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षण गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । यसरी उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गर्दा देखापरेका समस्या समाधान गरेर प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद पाँच प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू

यस परिच्छेदमा “प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि” अध्ययन गर्नको लागि रुकुम जिल्ला अन्तर्गत खलंगा गा.वि.स.मा पर्ने श्री बालमन्दिर प्रा.वि. खलंगा र सरस्वती मा.वि. सल्लेमा गइ विद्यालयको प्रधानाध्यापकसँग सम्पर्क राखि उदार कक्षोन्नति सम्बन्धमा वि.नि., प्र.अ., शिक्षक, र अभिभावकसँग अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, प्रश्नावली, दस्तावेज अध्ययन, कक्षा अवलोकन गरी प्राप्त गरिएको सूचनालाई गुणात्मक विधिको माध्यमबाट गुणात्मक र परिमाणात्मक सूचनालाई वर्णनात्मक विधिबाट विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ। यस परिच्छेदमा एकाइ चारमा उल्लेखित सूचनाको प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

५.१ प्राप्ति

शैक्षिक कार्यक्रमको महत्त्वपूर्ण लगानी विद्यार्थी हो । विद्यार्थीहरूले उमेर र स्तर अनुसारका आवश्यक ज्ञान, सीप र धारणा के कति सिके वा सिकेन भनेर विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसरी मूल्याङ्कनबाट विद्यार्थीले सिकेका र सिक्न नसकेका कुराको जानकारी हुन्छ । विद्यार्थीहरूले सिकेका कुरामा प्रोत्साहन थप हौसला दिँदै अगाडि बढ्न सहयोग गर्ने र सिक्न नसकेको कुराहरूमा कारण बुझेर पृष्ठपोषण दिँदै सिकाउनु पर्ने हुन्छ तसर्थ प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि सक्षम तरिकाबाट विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गिण पक्षको मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ भन्ने अवधारणाका साथमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनमा आएको छ । यो नीति २०६३ सालबाट देशभर लागु गरिएको हो । अध्ययन क्षेत्रमा “उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि” शीर्षकमा आधारित रहेर खोज गर्दा पाइएका प्राप्तिहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

-] दुवै विद्यालयमा उदार कक्षोन्नति वि.सं. २०६३ सालबाट लागु गरिएको पाइयो ।
-] अध्ययन क्षेत्रमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था र विद्यालयको भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरण व्यवस्थापनको अध्ययन गरियो । विद्यालयले भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरणलाई उचित रूपले व्यवस्थापन गर्न सकेको पाइएन ।
-] शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप शिक्षण सामग्री विना नै शिक्षण गरेको पाइयो ।
-] शिक्षण विधिको प्रयोग पाठ्यक्रमले उल्लेख गरे अनुसारको पाइएन ।
-] विद्यालयले विद्यार्थीहरूको स्तरवृद्धि गर्न विभिन्न उपायहरू जस्तै : ट्यूसनको व्यवस्था, कक्षा समयमै कमजोर विद्यार्थीलाई बढी अवसर, शिक्षण विधि परिवर्तन गरेर शिक्षण गरेको पाइयो ।

-)] विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दा कक्षाकार्य, गृहकार्य र हाजिरीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।
-)] स्तर अनुसारका अतिरिक्त क्रियाकलाप खेल, गीत नाच आदिका माध्यमबाट शिक्षण गरेर विद्यार्थीको सक्रियता बढाउने गरेको पाइयो ।
-)] प्राथमिक तहका अधिकांश शिक्षक तालिम अप्राप्त रहेको पाइयो ।
-)] अध्ययन क्षेत्रका १२ जना शिक्षकहरू मध्ये ५ जनाले मात्र कार्य संचयिकाको निर्माण गरेको पाइयो तर पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेको ढाँचामा निर्माण गरेको पाइएन ।
-)] उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीको उपस्थिति दरमा वृद्धि गरेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका दुवै विद्यालयमा कक्षा ४ भन्दा कक्षा ३ का विद्यार्थीहरूको औषत उपस्थिति दिन ३ दिनले बढी रहेको देखियो ।।
-)] कक्षा-३ का विद्यार्थीहरूको औषत प्राप्ताङ्क ५२ र कक्षा-४ का विद्यार्थीहरूको औषत प्राप्ताङ्क ४६ र ४३ रहेको देखियो ।
-)] उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गराउने समबन्धमा रहेको शिक्षक, प्र.अ. र वि.नि.ले विभिन्न समस्याहरू रहेको बताए जस्तै : तालिम अप्राप्त शिक्षक संख्या, विद्यालयको भौतिक तथा व्यवस्थापन पक्ष कमजोर अनुगमन तथा निरीक्षण प्रभावकारी नहुनु अभिभावकका चेतनाको कमि आदि ।
-)] उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू बारे सरोकारवालासँग गरिएको प्रश्नमा तालिमको व्यवस्था, आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था, भौतिक व्यवस्थापनमा सुधार, नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरेर प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुने बताए ।

५.२ निष्कर्ष

रुकुम जिल्ला खलंगा गा.वि.स.मा अवस्थित श्री बालमन्दिर प्रा.वि. खलंगा र सरस्वती मा.वि. सल्लेमा गरिएको “उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था तथा शैक्षिक उपलब्धि” शीर्षकमा गरिएको अनुसन्धानबाट निम्नानुसार निष्कर्ष निस्केको छ :

-)] अध्ययन क्षेत्रका दुवै विद्यालयमा उदार कक्षोन्नति प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन नभएको पाइयो ।
-)] उदार कक्षोन्नति नीतिलाई कार्यान्वयन गर्दा शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका मापदण्डहरूमध्ये आंशिक मात्रलाई पालना गरेको पाइयो ।
-)] उदार कक्षोन्नति नीति लागु भएदेखि विद्यार्थीहरूको नियमित रूपले कक्षामा उपस्थित र विद्यार्थीहरूको औषत प्राप्ताङ्कमा वृद्धि भएको देखियो ।
-)] उदार कक्षोन्नति प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा स्रोत साधनको अभाव, विद्यार्थी संख्या अधिक, शिक्षकहरूको बढी कार्यबोभ, शिक्षकहरू तालिम अप्राप्त हुनु,

अभिभावकहरूको चेतनाको कमी र सम्बन्धित क्षेत्रबाट अनुगमन र निरीक्षण नहुनु जस्ता कारणहरू रहेको पाइयो ।

-)] उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयनमा देखिएको समस्याहरू समाधान गर्नका लागि विद्यालयलाई स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु पर्ने, विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक दरबन्दी थप गर्नुपर्ने, शिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने र सम्बन्धित क्षेत्रबाट अनुगमन र मूल्याङ्कन हुनुपर्ने देखियो
-)] उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गराउने क्रममा शिक्षकले भोगेका समस्यालाई समाधान गर्न कुनै पहल गरेको पाइएन ।

५.३ सुझावहरू

यस “अध्ययन प्राथमिक तहमा उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयनको अवस्था र शैक्षिक उपलब्धि” बारेमा गरिएको अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

-)] निरन्तर मूल्याङ्कन सम्बन्धमा शिक्षकहरूलाई शैक्षिक सत्र सुरु हुनुभन्दा अगाडि नै तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
-)] विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन पक्षलाई सवल र सुदृढ बनाउन अभिभावक, जनसमुदाय र सरकारी स्तरबाट सहयोग हुनुपर्ने ।
-)] विभिन्न सञ्चारका माध्यमबाट उदार कक्षोन्नति सम्बन्धि सूचना र सामग्रीहरू प्रकाशन र वितरण गर्नुपर्ने ।
-)] विद्यालयमा विद्यार्थी संख्याको अनुपातमा शिक्षक दरबन्दी उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
-)] विद्यालयमा पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने तर्फ सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्ने ।
-)] पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा आधारित कक्षोन्नति प्रणाली कार्यान्वयनको लागि शिक्षकहरूलाई आवश्यक पर्ने सहयोगी पुस्तिकाहरू, स्रोत सामग्रीहरू र सन्दर्भ सामग्री निर्माण गरी सरोकारवालाको पहुँचमा पुऱ्याउने ।
-)] कार्यसंचयिकाको नमुना तथा मूल्याङ्कनका साधनहरूको निर्माण गरी वितरण गर्ने ।
-)] विद्यालयमा शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन के कसरी गरिरहेका छन् भनेर प्र.अ. ले अनुगमन गर्नुपर्ने ।
-)] जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट वि.नि. तथा प्र.अ.हरूलाई आवश्यक तालिम प्रदान गरी यो मूल्याङ्कन प्रक्रियामा शिक्षकहरूले भोगेका कठिनाइहरूलाई सहिजिकरण गर्न लगाइनु पर्ने ।
-)] शिक्षकहरूले कमजोर विद्यार्थीको अभिलेख अध्ययन गरी सुधारात्मक शिक्षण गर्ने ।

-) अभिभावकहरूलाई बोलाएर उनीहरूका छोराछोरीका शैक्षिक प्रगतिबारे जानकारी दिने ।
-) अभिभावकले पनि आफ्ना छोराछोरीलाई नियमित विद्यालय पठाउने ।
-) विद्यालय व्यवस्थापनसमितिले शैक्षिक प्रगति र मूल्याङ्कनको बारेमा विद्यालयमा गइ समय समयमा जानकारी लिने ।
-) उदार कक्षोन्नति सम्बन्धी नीति निर्माण र कार्यान्वयन गराउने संस्था बीच सहकार्य हुनुपर्ने ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद, (२०६७), माध्यमिक शिक्षण दिग्दर्शन, बागवजार, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि. ।
- कोइराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर, (२०६६), शैक्षिक व्यवस्थापन संगठनात्मक व्यवहार, भोटाहिटी, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- नेपाल सरकार (२०६७), शिक्षा नियमावली (२०५९), काठमाडौं : सहिष्णु प्रकाशन ।
- पराजुली, तीर्थराज, खनाल, पेशल, र अरूहरू, (२०६६), शिक्षामा मापन तथा मूल्याङ्कन, कीर्तिपुर, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- पा.वि.के., (२०५६), प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- _____, (२०६३), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- _____, (२०६४), शिक्षा पत्रिका, सानोठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- _____, (२०६५), पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक प्रवोधिकरण सामग्री, सानोठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- _____, (२०६७), निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यान्वयन निर्देशिका, सानोठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- भट्ट, टिकेन्द्र, (२०६५), प्राथमिक तहमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली र उदार कक्षोन्नति व्यवस्थाको कार्यान्वयनको स्थिति, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग ।
- शर्मा, गोपीनाथ, (२०६६), नेपालमा शिक्षा आयोगका प्रतिवेदन, डिल्लीवजार, काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- शिक्षा विभाग, (२०६४), शैक्षिक स्मारिका, सानोठिमी भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।
- _____, (२०६६), शैक्षिक सूचना संगालो, सानोठिमी भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।
- _____, (२०६७), शैक्षिक स्मारिका, सानोठिमी भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।
- शै.ज.वि.के. (२०६७), शिक्षक शिक्षा, सानोठिमी भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- CERID, (1998), Evaluation System in the Primary School of Nepal, Kathmandu.

अनुसूची

उदार कक्षोन्नतिका विधि र आधारहरू उपयोगमा ल्याएको कक्षा ३ र केही आधारहरू उपयोगमा ल्याइएको कक्षा ४ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले गणित विषयको उपलब्धि परीक्षणमा प्राप्त गरेका उपलब्धि प्राप्ताङ्कहरूको मध्यकहरूको अन्तरको विशसनिय परीक्षण

टि-परीक्षण ($IV = 15 : N < 30$)

शून्य परिकल्पना उदार कक्षोन्नति लागु गरिएका कक्षा र लागु नगरिएका कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धिस्तरमा कुनै सार्थक फरक छैन ।

X_1	$X_1 - M_1$	X_1^2	X_D	$X_D (X_2 = M_2)$	X_1^2
21	$21 - 42 = -21$	441	15	$15 - 34 = -19$	361
25	$25 - 42 = -17$	289	24	$24 - 34 = -10$	100
28	$28 - 42 = -14$	196	25	$25 - 34 = -9$	81
29	$29 - 42 = -13$	169	28	$28 - 34 = -6$	36
35	$35 - 42 = -7$	49	30	$30 - 34 = -4$	16
39	$39 - 42 = -3$	9	31	$31 - 34 = -3$	9
40	$40 - 42 = -2$	4	32	$32 - 34 = -2$	4
46	$42 - 42 = 0$	16	34	$34 - 34 = 0$	0
47	$47 - 42 = 4$	25	35	$35 - 34 = 1$	1
49	$49 - 42 = 7$	49	36	$36 - 34 = 2$	4
50	$50 - 42 = 8$	64	40	$40 - 34 = 6$	36
52	$52 - 42 = 10$	100	41	$41 - 34 = 7$	49
55	$55 - 42 = 13$	169	44	$44 - 34 = 10$	100
56	$56 - 42 = 14$	196	45	$45 - 34 = 11$	121
58	$58 - 42 = 16$	256	50	$50 - 34 = 16$	256
630		2032	510		1174

$$M_1 = \frac{\phi X_1}{N} = \frac{630}{15} = 42$$

$$M_2 = \frac{\phi X_2}{N} = \frac{510}{15} = 34$$

अब, Pooled SD वा Ξ गणना गर्दा,

$$\begin{aligned}\Xi &= \sqrt{\frac{\phi x_1^2 \Gamma \phi x_2^2}{(N_1 Z_1) \Gamma (N_2 Z_1)}} \\ &= \sqrt{\frac{2032 \Gamma 1174}{(15 Z_1) \Gamma 15 Z_1}} \\ &= \sqrt{\frac{3206}{14 \Gamma 14}} = \sqrt{\frac{3206}{28}} = \sqrt{114.5} = 10.5\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{अब } SE_D \text{ अथवा } \Xi_D &= \Xi \sqrt{\frac{1}{N_1} \Gamma \frac{1}{N_2}} \\ &= 10.5 \sqrt{\frac{1}{15} \Gamma \frac{1}{15}} \\ &= 10.5 \sqrt{\frac{2}{15}} \\ &= 10.5 \times 0.259 \\ &= 2.72 \\ &= 2.6\end{aligned}$$

$$t = \frac{M_1 Z M_2}{\Xi D} = \frac{42 Z 34}{2.6} = 3.07$$

यहाँ $N < 30$ भएको अवस्थामा

स्वतन्त्रताको मात्रा (d.f) = NM

$$= N_1 + N_2 = 2$$

$$= 15 + 15 - 2$$

$$= 28$$

अब स्वतन्त्रताको मात्रा 28 हुँदा दुई पछ्छे परीक्षणमा 5% सार्थकताको तहमा t को टेबुलमान 2.048 देखिन्छ ।

यहाँ,

$$t_{\text{cal}} = 3.07$$

$$t_{\text{tab}} = 2.048$$

$$\dots \quad T_{\text{cal}} > T_{\text{tab}} =$$

यहाँ गणना गरिएको T को मान टेवलमान T को मान भन्दा बढी भएकोले शून्य परिकल्पना अस्वीकार गरिन्छ । तसर्थ भन्न सकिन्छ कि उदार कक्षोन्नति लागु गरिएका कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धिस्तर नगरिएका कक्षाका उपलब्धिस्तर भन्दा बढी हुन्छ । अर्थात् उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तरमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

उदार कक्षोन्नतिका विधि र आधारहरू उपयोगमा ल्याएका कक्षा ३ र आधारहरू उपयोगमा नल्याएको कक्षा ४ । अध्ययन विद्यार्थीहरूको गणित विषयको उपलब्धि परीक्षणमा प्राप्तङ्कको मध्यकहरूको अन्तरको विशसनियता परीक्षण

टि परीक्षण (N = 15, N < 30)

शून्य परिकल्पना : उदार कक्षोन्नति लागु गरिएका कक्षा र लागु नगरिएका कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तरमा कुनै सार्थक फरक छैन ।

X_1	$X_1 - M_1$	X_1^2	X_D	$X_D - M_2$	X_1^2
22	22 - 43 = - 21	441	15	15 - 35 = - 20	400
25	25 - 43 = - 18	324	17	17 - 35 = - 18	324
30	30 - 43 = - 13	169	20	30 - 35 = - 5	225
35	35 - 43 = - 8	64	24	24 - 35 = - 11	121
36	36 - 43 = - 7	49	25	25 - 35 = - 10	100
38	38 - 43 = - 6	25	30	30 - 35 = - 5	5
40	40 - 43 = - 3	9	34	34 - 35 = - 1	1
45	45 - 43 = 2	4	36	36 - 35 = 1	1
49	49 - 43 = 6	36	40	40 - 35 = 5	25
50	50 - 43 = 7	49	41	41 - 35 = 6	49
52	52 - 43 = 9	81	44	44 - 35 = 9	81
54	54 - 43 = 11	121	45	45 - 35 = 10	100
55	55 - 43 = 12	144	48	48 - 35 = 13	169
56	56 - 43 = 13	169	50	50 - 35 = 15	225
58	58 - 43 = 15	225	55	55 - 35 = 20	400
645		1910	525		1845

$$M_1 = \frac{\sum X_1}{N} = \frac{645}{15} = 43$$

$$M_2 = \frac{\sum X_2}{N} = \frac{525}{15} = 35$$

अब, Pooled SD वा Ξ गणना गर्दा,

$$\begin{aligned}\Xi &= \sqrt{\frac{\phi x_1^2 \Gamma \phi x_2^2}{(N_1 Z_1) \Gamma (N_2 Z_1)}} \\ &= \sqrt{\frac{2032 \Gamma 1174}{(15 Z_1) \Gamma 15 Z_1}} \\ &= \sqrt{\frac{3206}{14 \Gamma 14}} = \sqrt{\frac{3206}{28}} = \sqrt{114.5} = 10.5\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\text{अब } SE_D \text{ अथवा } \Xi_D &= \Xi \sqrt{\frac{1}{N_1} \Gamma \frac{1}{N_2}} \\ &= 10.5 \sqrt{\frac{1}{15} \Gamma \frac{1}{15}} \\ &= 10.5 \sqrt{\frac{2}{15}} \\ &= 10.5 \times 0.259 \\ &= 2.72 \\ &= 2.6\end{aligned}$$

$$t = \frac{M_1 Z M_2}{\Xi D} = \frac{42 Z 34}{2.6} = 3.07$$

यहाँ $N < 30$ भएको अवस्थामा

स्वतन्त्रताको मात्रा (d.f) = NM

$$= N_1 + N_2 = 2$$

$$= 15 + 15 - 2$$

$$= 28$$

अब स्वतन्त्रताको मात्रा 28 हुँदा दुई पछ्छे परीक्षणमा 5% सार्थकताको तहमा t को टेबुलमान 2.048 देखिन्छ ।

यहाँ,

$$t_{\text{cal}} = 3.07$$

$$t_{\text{tab}} = 2.048$$

$$\dots \quad T_{\text{cal}} > T_{\text{tab}} =$$

यहाँ गणना गरिएको T को मान टेबुलमान को भन्दा बढी भएकोले शून्य परिकल्पना अस्वीकार गरिन्छ । तसर्थ भन्न सकिन्छ कि उदार कक्षोन्नति लागु गरिएका कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धिस्तर लागु नगरिएका कक्षाका उपलब्धिस्तर भन्दा बढी हुन्छ । अर्थात् उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तर सकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

अनुसूची १
कक्षा अवलोकन फाराम

विद्यालयको नाम :

मिति :

कक्षा :

समय

विषय :

जम्मा विद्यार्थी संख्या

पाठ शीर्षक :

क्र.सं.	विवरण	अवस्था
१.	कक्षाकोठा व्यवस्थापन) कक्षाकोठाको आकार) कक्षाकोठाको सरसफाई) फर्निचरको व्यवस्था) बसाइ व्यवस्थापन) प्रकाशको व्यवस्था) कक्षाकोठाको सजावट	
२.	विद्यार्थीको पूर्वज्ञान	
३.	पाठयोजनाको निर्माण	
४.	पाठको सुरुवात) पाठ्यक्रममा आधारित उद्देश्य) विषयवस्तुमा प्रवेश) उत्प्रेरणा सिर्जना) पूर्व पाठ र नयाँ पाठको सम्बन्ध) पूर्व पाठको स्मरण	
५.	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप) शिक्षण विधि) शिक्षण सामग्री) विद्यार्थीको रुचि र स्तरअनुसार क्रियाकलाप) विद्यार्थीलाई सक्रिय सहभागिता गर्ने सीप) पृष्ठपोषण तथा प्रोत्साहन	
६.	पाठको अन्त्य	
७.	मूल्याङ्कन	
८.	गृहकार्य	

अनुसूची २
वि.नि.का लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

१. तपाइले उदार कक्षोन्नति सम्बन्धी तालिम लिनुभएको छ ?
.....
२. यदि छ भने कति अवधिको लिनु भएको छ ?
.....
३. आफूले लिएको तालिमलाई विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा कसरी प्रयोग गर्नुभएको छ ?
.....
४. उदार कक्षोन्नति कार्यान्वयन गराउने सम्बन्धमा तपाइले भोगेका समस्याहरू के के छन् ?
.....
५. शिक्षकहरूले भोगेका समस्याहरू कसरी समाधान गर्ने गर्नुहुन्छ ?
.....
६. यस नीतिलाई अझै प्रभावकारी ढङ्गले कसरी कार्यान्वयन गराउन सकिन्छ ?
.....

अनुसूची ३

प्र.अ.को लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

मिति :

प्र.अ.को नाम नाम :

शिक्षण अनुभव वर्ष

शैक्षिक योग्यता :

१. तपाइको विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या कति छ ?
.....
२. विद्यार्थीको संख्याको अनुपातमा कक्षाकोठा र फर्निचरको व्यवस्था पर्याप्त छ ?
.....
३. यदि छैन भने यसलाई कसरी व्यवस्थापन गर्नु भएको छ ?
.....
४. शिक्षकहरूले शिक्षण क्रियाकलाप गर्दा कक्षाको अवलोकन गर्नुहुन्छ ?
.....
५. शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन कसरी गर्नुहुन्छ ?
.....
६. तपाइको विद्यालयमा निरन्तर मूल्याङ्कन लागु भएको कति भयो ?
.....
७. विद्यार्थीहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्दा कुन कुन पक्षलाई आधार बनाएर कक्षा चढाउनु हुन्छ ?
.....
८. कमजोर विद्यार्थीहरूलाई माथिल्लो कक्षा चढाउन के कस्ता उपायहरू अपनाउनु भएको छ ?
.....
९. तपाइले उदार कक्षोन्नति र निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी तालिम लिनुभएको छ । यदि छ भने कति अवधिको लिनु भएको छ ?
.....
१०. आफूले लिएको तालिमलाई उदार कक्षोन्नति प्रक्रियामा कसरी प्रयोग गर्ने गर्नुभएको छ ?
.....

११. तपाइको विद्यालयमा यस उदार कक्षोन्नति सम्बन्धी कति जना शिक्षकले तालिम प्राप्त गरेका छन् ?
.....
१२. पाठ्यक्रमले उदार कक्षोन्नति सम्बन्धी के कस्ता नीति नियम र विधिहरूको बारेमा उल्लेख गरेको पाउनु भएको छ ?
.....
१३. के यी नीति र विधिहरू तपाइको विद्यालयमा लागु गर्नुभएको छ ?
.....
१४. यस्ता नीति नियम र विधिहरू प्रयाप्त र उपयुक्त छन् ?
.....
१५. निरन्तर मूल्याङ्कनबाट उदार कक्षोन्नति गर्ने प्रक्रियाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नुभएको छ ? यदि छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?
.....
१६. उदार कक्षोन्नति गर्दा शिक्षकले भोगेका कठिनाइ के कस्ता पाउनु भएको छ ?
.....
१७. उक्त कठिनाइ वा समस्या समाधान गर्न तपाइले कस्ता प्रयास गर्नुभएको छ ?
.....
१८. कक्षा कक्षोन्नति मूल्याङ्कनको कार्यान्वयन गराउँदाको तपाइको अनुभव र आइपरेका कठिनाइहरू के कस्ता पाउनु भएको छ ?
.....
१९. उदार कक्षोन्नति मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन कसकसलाई के कस्तो सुझाव दिन चाहनुहुन्छ ?
.....

अनुसूची ४

शिक्षकको लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

शिक्षण अनुभव वर्ष

शैक्षिक योग्यता :

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धमा

१. शिक्षण गर्नुभन्दा अघि विद्यार्थीहरूको पूर्वज्ञान बारे जानकारी लिने गर्नु भएको छ ?

.....

२. यदि जानकारी लिनु हुन्छ भने कसरी ?

.....

३. शिक्षण गर्नुभन्दा अघि पाठयोजनाको निर्माण गर्नु भएको छ ?

.....

४. पाठयोजना कसरी बनाउनु हुन्छ ?

.....

५. विद्यार्थीहरूलाई सिक्नका लागि कसरी अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ ?

.....

६. कक्षामा पाठ सुरु गर्नुभन्दा अगाडि कस्ता क्रियाकलाप गर्नुहुन्छ ?

.....

७. तपाइले शिक्षण गर्दा कुन कुन विधि अपनाउनु हुन्छ ?

.....

८. विद्यार्थीहरूमा सिकाइमा सक्रियता ल्याउनका लागि के कस्ता क्रियाकलाप गर्नुहुन्छ ?

.....

९. शिक्षण गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

.....

१०. यदि गर्नुहुन्छ भने कस्ता सामग्रीको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

.....

११. शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?

.....

१२. यदि गर्नुहुन्छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?

.....

१३. यदि मूल्याङ्कनद्वारा उद्देश्य पूरा नभएको जानकारी प्राप्त भएमा पाठ दोहोर्याउनु हुन्छ ?

.....

१४. विद्यार्थीहरूलाई गृहकार्य दिने गर्नुभएको छ ?

.....

१५. गृहकार्य कस्ता विषयवस्तुमा दिने गर्नुभएको छ ?

.....

अन्य सम्बन्धमा

१. तपाइको विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या कति छन् ?

- .....
२. विद्यार्थी संख्याको आधारमा कक्षाकोठा र फर्निचरको व्यवस्था छ ? यदि छैन भने कसरी व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ ?
- .....
३. विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रमले उल्लेख गरेका विधि अपनाउने गर्नुभएको छ ?
- .....
५. ती विधिहरू उपयुक्त र पर्याप्त छन् ?
- .....
६. शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूलाई पृष्ठपोषण दिने गर्नुभएको छ ? यदि छ भने कसरी ?
- .....
७. विद्यार्थीहरूलाई माथिल्लो कक्षा चढाउदा कुन-कुन आधार अपनाउनु हुन्छ ?
- .....
८. कमजोर विद्यार्थीको सिकाइ स्तर वृद्धि गर्न के कस्ता प्रयासहरू गर्नुभएको छ ?
- .....
९. तपाइले निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी तालिम लिनु भएको छ ?
- .....
१०. यदि छ भने कति अवधिको लिनु भएको छ ?
- .....
११. पाठ्यक्रमले उदार कक्षोन्नति सम्बन्धि के कस्ता नीति नियम र विधिहरूको बारेमा उल्लेख गरेको पाउनु भएको छ ?
- .....
१२. पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका नीति, नियम र विधिहरूलाई विद्यालयमा लागु गर्नुभएको छ ?
- .....
१३. विद्यार्थीको कार्यसंचयिका निर्माण गर्नुभएको छ ?
- .....
१४. यदि गर्नु भएको छ भने के के कुरा समेट्नु भएको छ ? छैन भने किन ?
- .....

१५. कार्यसंचयिकाको प्रयोग कसरी गर्नुभएको छ ?
.....
१६. उदार कक्षोन्नतिले विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
.....
१७. उदार कक्षोन्नति नीति कार्यान्वयन गराउँदा के कस्ता समस्याहरू भोग्नु भएको छ ?
.....
१८. समस्याहरू समाधान गर्न समबन्धित निकायबाट के कस्तो पहल गरिएको छ ?
.....
१९. उदार कक्षोन्नति नीतिलाई अझ प्रभावकारी रूपले कसरी कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ?
.....

अनुसूची ५

अभिभावकका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

१. तपाइको बच्चाको मूल्याङ्कन के कसरी हुन्छ थाहा छ कि छैन ?
.....
२. परीक्षाको परिणाम नतिजा विद्यालयले जानकारी गराउँछ कि गराउँदैन ?
.....
३. बच्चाहरूलाई शिक्षकले गृहकार्य दिन्छन् वा दिँदैनन् यसलाई के गर्नुपर्ला ?
.....
४. विद्यार्थीहरूको गृहकार्य, अनुशासन, नैतिकता, मानवीय व्यवहार सम्बन्धी जानकारी लिन्छन् वा लिँदैनन् ?
.....
५. आजभोली परीक्षा नलिइ कक्षा चढाइन्छ । यसबारे तपाइलाई कस्तो लाग्छ ?
.....
६. यसरी कक्षा चढाउँदा विद्यार्थीहरूमा के कस्तो समस्या देखिएको छ ?
.....

अनुसूची-६
विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्क
बालमन्दिर प्रा.वि. खलंगा

क्र.सं.	श्रेणी विवरण	कक्षा ३	कक्षा ४
१	क (७०% - १००%)	१२ × ८५ = १०२०	८ × ८५ = ६८०
२	ख (४०%-७०%)	२० × ५५ = ११००	१६ × ५५ = ८८०
३	ग (० - ४०%)	१४ × २० = २८०	२२ × २० = ४४०
जम्मा		२४००	२०००
मध्यक (X) = $\frac{\phi fx}{N} = \frac{२४००}{४६} = ५२$		मध्यक (X) = $\frac{\phi fx}{N} = \frac{२०००}{४६} = ४३$	

सरस्वती मा.वि. सल्ले

क्र.सं.	श्रेणी विवरण	कक्षा ३	कक्षा ४
१	क (७०% - १००%)	१४ × ८५ = ११९०	१० × ८५ = ८५०
२	ख (४०%-७०%)	२० × ५५ = ११००	१८ × ५५ = ९९०
३	ग (० - ४०%)	१६ × २० = ३२०	२२ × २० = ४४०
जम्मा		२६१०	२२८०
मध्यक (X) = $\frac{\phi fx}{N} = \frac{२६१०}{५०} = ५२$		मध्यक (X) = $\frac{\phi fx}{N} = \frac{२२८०}{५०} = ४६$	

अनुसूची-७
विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति विवरण
बालमन्दिर प्रा.वि., खलंगा

क्र.सं.	नाम	हाजिरी	
		कक्षा ३	कक्षा ४
१	सुनिता थापा	१५०	१५०
२	योगेश वि.सि.	१५२	१५१
३	सचिता पुन	१५६	१६५
४	सोनु सुनार	१५८	१८६
५	रीमा बोहोरा	१६०	१७०
६	शान्ता बूढा	१६५	१६८
७	सज्जल देवकोटा	१६९	१९०
८	कविता मगर	१७१	१८४
९	सम्भना के.सी.	१७२	२००
१०	भरना वि.क.	१७६	१९४
११	ठकेन्द्र परियार	१७८	१९०
१२	कर्ण शर्मा	१८०	१७२
१३	रवि खत्री	१८१	१८७
१४	धनबहादुर र खड्का	१८३	१७३
१५	माया परियार	१८६	१८२
१६	मनिष रसाइली	१८७	१७६
१७	आशिष वराइली	१८९	१८९
१८	आशिष वराइली	१९२	१८८
१९	प्रज्वल सुनार	१९५	१९७
२०	विशाल गिरी	१९६	१९६
२१	जानकी थापा	१९८	१९६
२२	लक्ष्मी खड्का	१९९	१९५
२३	कृष्ण खड्का	२००	१९४
२४	श्याम रावल	२००	१९४
२५	मुना के.सी.	२०१	१७४
२६	विन्दु रावल	२०२	२०५
२७	रेणुका चन्द	२०३	२०१
२८	सविता शर्मा	२०३	२०३

२९	गोपाल थापा	२०४	२०१
३०	नरेश के.सी.	२०४	१९९
३१	मनोज खड्का	२०५	२००
३२	जसविर खड्का	२०५	१५८
३३	दिपेन्द्र देवकोटा	२०५	२००
३४	रामकली घर्ति	२०५	१५४
३५	आशा पुन	२०६	२०५
३६	वद्विप्रसाद नेपाली	२०७	१९०
३७	कृष्ण हरि वोहरा	२०८	२०५
३८	प्रियंका शर्मा	२०९	२०५
३९	अग्निप्रसाद बस्नेत	२०९	१७४
४०	सविना नेपाली	२०९	२०८
४१	प्रजन थापा	२०९	१९०
४२	रितिका भण्डारी	२०९	२०९
४३	अनु वराइली	२०९	२०४
४४	सुधा मल्ल	२१०	२१०
४५	नेहा शाह	२१०	२१०
४६	सुप्रिम थापा	२१०	२०४

कक्षा -३

$$\text{मध्यक (M)} = \frac{\sum X}{N} = \frac{८८५३}{४६} = १९२$$

कक्षा-४

$$\text{मध्यक (M)} = \frac{\sum X}{N} = \frac{८६७६}{४६} = १८९$$

अनुसूची-द
विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति विवरण
सरस्वती मा.वि. सल्ले

क्र.सं.	नाम	कक्षा-३	कक्षा-४
१	रितिका भण्डारी	१७०	१५८
२	रिता पुन	१६२	१५७
३	हिरा सुनार	१६४	१६४
४	बल बहादुर बुढा	१६६	१७८
५	पुष्पा सुनार	१६८	१८०
६	जितेन्द्र बुढा	१७०	१९०
७	सुनिता वि.सि.	१७२	१६९
८	रेणुका वि.क.	१७४	१८०
९	लता बुढा	१७६	१६३
१०	शुशिला वि.क.	१७८	१७१
११	अनिल के.सी.	१७९	१६९
१२	हिरा पौडेल	१८०	१७८
१३	हिरा पुन	१८२	१८२
१४	सविता भण्डारी	१८४	१८७
१५	सुमिन भण्डारी	१८५	१७३
१६	दिपक भण्डारी	१८६	१६९
१७	ममता के.सी.	१८७	१७०
१८	विनिता मल्ल	१८८	१७१
१९	मनमाया मल्ल	१८९	१९०
२०	कल्पना मल्ल	१९०	१८५
२१	भारती खत्री	१९०	१८४
२२	सुनिता पुन	१९१	१८३
२३	सन्तोष वि.क	१९१	१८७
२४	जमुना के.सी.	१९२	१८९
२५	देवी. के.सी.	१९२	१८९
२६	डेविड रावल	१९४	१८६
२७	मधु पुन	१९४	१८२
२८	मया शर्मा	१९५	१८४
२९	सिताराम वोहरा	१९६	१९१

३०	आदर्श शर्मा	१९८	१९२
३१	मनिष थापा	१९९	१९४
३२	खम्बु सिंह	२००	१९५
३३	सुमित्रा वि.सि.	२००	१९६
३४	घनश्याम थापा	२०१	१९६
३५	कृतिका शर्मा	२०१	१९७
३६	संगीता शर्मा	२०२	१९८
३७	श्वेता वि.क.	२०३	१९९
३८	सुहाना थापा	२०४	२००
३९	हल्लवी सोनी	२०५	२००
४०	आकृति के.सी.	२०६	२०५
४१	टोपबहादुर नेपाली	२०७	२०५
४२	शोभा शाह	२०८	२०५
४३	मित्रकला बोहरा	२०८	२०६
४४	विजया गिरी	२०९	२०७
४५	केन्द्र गिरी	२०९	२०८
४६	तिलक खड्का	२०९	२०९
४७	कमला वि.क.	२१०	२०९
४८	रेवती के.सी.	२१०	२१०
४९	हरि खत्री	२१०	२१०
५०	माया थापा	२१०	२१०

कक्षा -३

$$\text{मध्यक (M)} = \frac{\sum X}{N} = \frac{९५८४}{५०} = १९१$$

कक्षा-४

$$\text{मध्यक (M)} = \frac{\sum X}{N} = \frac{९४०३}{५०} = १८८$$

अनुसूची-९
विद्यार्थी उपस्थिति रेकर्ड फाराम

विद्यालयको नाम :

कक्षा :

विद्यालय खुलेको दिन :

क्र.स.	विद्यार्थीको नाम	महिना												जम्मा उपस्थिति दिन
		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	

